

उदयपुर जिल्लाका दनुवार आदिवासी समुदायको
एक अध्ययन :
समुदायको परिचय, लैंगिक आयाम, लैंगिक हिंसा र महिला
सशक्तीकरणको विश्लेषण

पुस २०८२

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ
निफ नेपाल

उदयपुर जिल्लाका दनुवार आदिवासी समुदायको एक अध्ययन :

समुदायको परिचय, लैंगिक आयाम, लैंगिक हिंसा र महिला
सशक्तीकरणको विश्लेषण

पुस २०८२

प्रकाशक : राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ निफ नेपाल

बुढनगर १०, काठमाण्डु, नेपाल

सम्पर्क फोन नं :

इमेल ठेगाना : niwf2057@gmail.com

वेवसाइट : www.niwf.org.np

सहयोग : IWGIA

अनुसन्धाता तथा अनुवादक: हिमा राई

फोटो : हिमा राई

लेआउट डिजाइन: राज कुमार महर्जन

प्रिन्ट : ग्लोबल नेपाल प्रिन्टिङ्ग प्रेस सर्भिस प्रा.लि.

अनामनगर, काठमाडौं, फोन नं.: ४१०२७७२, ४१०२८२३

ISBN :

राष्ट्रीय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ

कार्यसमितिका पदाधिकारीहरु

पद	नाम
अध्यक्ष	श्री डिमी शेर्पा
वरिष्ठ उपाध्यक्ष	-
उपाध्यक्ष (हिमाल)	श्री कल्पना भट्टचन
उपाध्यक्ष (पहाड)	श्री कमला चेपाङ
उपाध्यक्ष (तराई)	श्री सुमित्रा ताजपुरिया
महासचिव	श्री शोभा सुनुवार
कोषाध्यक्ष	श्री देवमती छन्त्याल
सचिव (अनुसन्धान तथा सूचना र संचार)	श्री नुमा मेचे
सचिव (विदेश तथा परियोजना)	श्री सनम राजवंशी
सचिव (जनसम्पर्क तथा संगठन विस्तार)	श्री रीना बराम
सचिव (भाषा तथा संस्कृति)	श्री बास्मती राजी

कृतज्ञता

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (निफ) नेपालको

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (NIWF) को तर्फबाट उदयपुरका दनुवार आदिवासी जनजाति समुदायप्रति यहाँहरुको साथ, समय र ज्ञान हामीलाई दिनु भएकोमा हार्दिक धन्यवाद भन्न चाहन्छु । खेतीपातीको व्यस्त समयमा पनि हाम्रो अध्ययन टोलीलाई आफ्नो घर-आँगनमा स्वागत गरी यो अध्ययनमा सहयोग गर्नुभएकोमा हामी धेरै आभारी छौं । अन्तरवार्ता, छलफल तथा स्थलगत अवलोकनका दौरान अमूल्य समय प्रदान गर्नु भएका सम्पूर्ण महिला तथा पुरुष पुर्खा मान्यजनहरु, महिलाहरु, युवाहरु लगायत समग्र दनुवार समुदायप्रति कृतज्ञ छौं । उदयपुर दनुवार महिला समाज सुधार संघ की अध्यक्ष अर्चना दनुवार यस अध्ययन अनुसन्धान सम्भव लागि सम्भवत सबैभन्दा महत्वपूर्ण भुमिका खेल्नु भएको छ । वहाँको कुशल व्यवस्थापन, समन्वय र साथ बिना यो अनुसन्धान सम्भव हुने थिएन । यसैगरी समुह छलफलका लागि आफ्नो भवन प्रयोग गर्न अनुमति प्रदान गर्नुभएकोमा म उक्त दनुवार महिला समाज सुधार संघलाई पनि धन्यवाद भन्न चाहन्छु । अध्ययन टोलीसँग अध्ययन भ्रमणमा निरन्तर साथ रही महत्वपूर्ण सहयोग र सहकार्य गरिदिनु भएकोमा राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ (NIWF) की सचिव नुमा मेचे प्रति पनि विशेष धन्यवाद जाहेर गर्न चाहन्छु ।

यसैगरी, राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला महासंघका सम्पूर्ण कार्यसमिति सदस्य, परियोजना समुह तथा कर्मचारी सदस्यहरु सबैलाई अध्ययन अवधि भरी पुऱ्याउनु भएको सहयोग र साथका लागि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । अन्तिममा सफल अनुसन्धान गरी यस प्रतिवेदन तयार पार्नुहुने अनुसन्धाता हिमा राई प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

अन्त्यमा International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA) लाई विशेष धन्यवाद जसको सहयोगका कारण यो अनुसन्धान गर्न हामी सक्षम भएका छौं ।

धन्यवाद !

डिमी शेर्पा

अध्यक्ष

नेपाली राष्ट्रिय आदिवासी-जनजाति महिला महासंघ
(NIWF)

विषय सूची

आभार प्रकट

भाग १ : परिचय

पृष्ठभूमि

क. अध्ययन विधी

ख. अध्ययनका उद्देश्यहरु

ग. अध्ययन क्षेत्र

भाग २ : उदयपुरका दनुवार आदिवासी जनजाति समुदायको परिचय

क. जनसांख्यिक अध्ययन

ख. उत्पत्ति र इतिहास

ग. भाषा र धर्म

घ. समुदाय संरचना र जिविकोपार्जन

ङ. पोशाक तथा गरगहना

च. उदयपुरका दनुवार समुदायको वर्तमान अवस्था

अ. धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पहिचान

आ. राजनैतिक अवस्था

इ. शैक्षिक स्तर

छ. केही मौलिक सांस्कृतिक अभ्यासहरु

अ. कृषि तथा श्रमको अभ्यासहरु

आ. चाडपर्व र रितिरिवाजहरु

इ. विवाह

ज. दनुवार आदिवासी जनजातिका केही आदिवासी ज्ञान र सिपहरु

झ. उदयपुर जिल्लाका आदिवासी दनुवारहरुको ऐतिहासिक सिमान्तीकरण

अ. भुमी गुमेको इतिहास

आ. अशिक्षा र राजनैतिक बहिष्करण

इ. अन्य समुदायको दृष्टिकोण र विभेद

ई. आन्तरिक तत्वहरु

भाग ३: दनुवार समुदायभित्रको लैंगिक आयाम

क. दनुवार समुदाय भित्रको लैंगिक भूमिका र महिलाको स्थिती

ख. लैंगिक हिंसा : विगत र वर्तमान

ग. सांस्कृतिक अभ्यास र लिङ्गको अन्तरसम्बन्ध

घ. दनुवार महिलाहरुमाथि समुदाय बाहिर हुने हिंसाको स्वरूप

ङ. लैंगिक सवालमा दनुवार समुदायका केही सकारात्मक पाटाहरु

च. दनुवार महिलाको आदिवासी ज्ञान

छ. दनुवार महिलाको सशक्तीकरणको संघर्ष र यात्रा

भाग ४ : अबको बाटो

भाग ५ : निष्कर्ष

परिशिष्ट

श्रोत व्यक्तिहरुको नामावली

सन्दर्भ सामग्री

१

१

२

५

५

८

८

८

१०

१२

१४

१६

१६

१८

१९

१९

२०

२१

२२

२३

२५

२५

२९

३०

३१

३३

३३

३५

३८

४०

४१

४३

४८

५३

५६

५८

५८

५८

भाग १ : परिचय

पृष्ठभूमि

नेपालमा आदिवासी जनजातिहरू राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार देशको कुल जनसंख्याको ३५.८ प्रतिशत अर्थात् २९,१६४,५७८ रहेको छन्। राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति विकास प्रतिष्ठान ऐन २०५८ (२००२) ले नेपालको आदिवासी जनजातिहरूलाई नेपाली भाषामा “आदिवासी/जनजाति” र अंग्रेजी भाषामा “Indigenous nationalities” भनेर चिनाएको छ। यस ऐनले आदिवासी/राष्ट्रियतालाई आफ्नै मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज र चलन, विशिष्ट सांस्कृतिक पहिचान, विशिष्ट सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास भएको अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको जनजाति वा समुदाय भनेर परिभाषित गर्दछ। प्रतिष्ठान ऐन अन्तर्गत नेपालमा ६० वटा आदिवासी जनजाति वा आदिवासी समूहहरूलाई आधिकारिक रूपमा मान्यता दिइएको छ। आदिवासी जनजातिहरूलाई उन्नत, सुविधाविहिन, सिमान्तकृत, अति सिमान्तकृत तथा लोपोन्मुख समूहहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ।^१

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक तथा बहुसांस्कृतिक देश हो। नेपालको संविधान २०७२ ले सबै नागरिकलाई समान अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ। तथापि ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक कारणहरूले गर्दा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, यौन तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक र पिछडिएका क्षेत्रका मानिसहरूले आर्नो अधिकार पूर्ण रूपमा प्राप्त तथा उपभोग गर्न नसकेको अवस्था छ। नेपालका आदिवासी जनजातिहरू राजनीतिक रूपमा दमनमा परेका, आर्थिक रूपमा शोषित तथा सांस्कृतिक र सामाजिक रूपमा विभेदमा परेका छन्।^२ नेपालले आदिवासी जनजातिहरूविरुद्धको विभेद अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता जनाउँदै आईएलओ १६९, UNDRIP, UNCBD, CEDAW र अन्य विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा सन्धिहरू अनुमोदन गरेको छ। केही कानुनी तथा सामाजिक संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा नेपालले जनाएको प्रतिबद्धता तथा राजनैतिक नाराबाजीका बावजुद पनि नेपालका आदिवासी जनजातिहरूले आर्नो पूर्ण अधिकार उपभोग गर्न अभै गम्भीर चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका छन्। ठूला राष्ट्रिय गौरवका पूर्वाधार परियोजनाहरू, विकास तथा प्रकृति संरक्षणका प्रयासहरू तथा नाफामुखी उद्योगहरूले आदिवासी थातथलो, भूमि र जमिनहरूमा अतिक्रमण गरिरहेका छन् भने आदिवासी समूहहरूको पहिचान, भाषा र आवाजलाई बेवास्ता वा उपेक्षा गरिएको छ।

नेपालका अधिकांश आदिवासी समुदायको इतिहास लिखित नभई मौखिक मात्र रहेको छ। उनीहरूका धेरै परम्परा, संस्कार, ज्ञान तथा सिपहरू दस्तावेजीकरण नगरिएको र पुस्तौंदेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको कारण कतिपय लोप भइसकेको र रहेका पनि धेरै लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन्। राष्ट्रिय आदिवासी महिला महासंघ (NIWF) ले आफुसंग आबद्ध ५० वटा जातिय आदिवासी महिला संगठनहरूमाफत निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान, लेखन तथा प्रकाशनको माध्यमबाट नेपालका आदिवासी जनजाति र विशेष गरी आदिवासी महिलासँग सम्बन्धित लिखित सामग्री र दस्तावेज समृद्ध बनाउने काम

1 ^१ <https://nfdin.gov.np/pages/introduction/>

2 ^२ <https://english.indigenousvoice.com/indigenous-peoples-of-nepal>

गरिरहेको छ । यसै सिलसिलामा यो प्रतिवेदन IWGIA को सहयोगमा NIWF ले नेपालको प्राञ्जिक तथा ऐतिहासिक क्षेत्रमा आदिवासी सम्बन्धी सामग्री अझ घनिभूत बनाउन गरेको अर्को प्रयास हो ।

यो प्रतिवेदनले उदयपुर जिल्लाका दनुवार आदिवासी जनजातिहरूको अवस्थाको चित्रण गर्दै आदिवासी दनुवार समुदायले भोगेको कही ऐतिहासिक सीमान्तकरणका पाटाहरूलाई केलाएको छ । संगसंगै यस अध्ययनमा दनुवार समाजभित्रका लैङ्गिक आयाम, लैङ्गिक हिंसा र विभेदलाई केही गहिराईमा विश्लेषण गरिएको छ साथै दनुवार आदिवासी ज्ञान र अभ्यासहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा महिलाको भूमिकाबारे पनि संक्षिप्त अध्ययन गरिएको छ ।

क. अध्ययन विधि

यस अध्ययनका लागि मुख्यतय गुणात्मक इथ्नोग्राफिक (ethnographic) अनुसन्धान विधि प्रयोग गरिएको छ । । दनुवार आदिवासी जनजातिहरूको अवस्था र सन्दर्भलाई अझ राम्रोसँग बुझ्न तथा तथ्याङ्क सङ्कलनका उपकरण (tools) हरू तयार गर्न प्रारम्भिक चरणमा उपलब्ध लेखरचना अध्ययन तथा दनुवार समुदायका स्रोत व्यक्तिहरूसँग प्रारम्भिक परामर्श गरिएको थियो । यस अध्ययनका लागि २०२५ नोभेम्बर महिनामा उदयपुर जिल्लाका त्रियुगा र कटारी नगरपालिकास्थित केही प्रमुख दनुवार बस्तीहरूमा अध्ययन भ्रमण गरिएको थियो ।

श्रोत व्यक्ति बिन्दी माया दनुवार

रिक् गाउँका केही दनुवार पुर्खाहरु

त्रियुगा वडा ९ का वडाध्यक्ष राजकुमार दनुवारसंगको भेटघाट

रिक् गाउँमा भएको छलफलको एक भलक

प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन अन्तर्गत स्थलगत अध्ययनका बेला अवलोकन (participant observation), श्रोत व्यक्तिहरूसंगको अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफल गरिएको थियो। दनुवार समुदायका केही प्रमुख धार्मिक तथा पवित्र स्थलहरू, दनुवार बस्तीहरू, कृषियोग्य जमिन, घरहरू तथा अन्य महत्वपूर्ण सार्वजनिक स्थानहरू अवलोकन गरिएको थियो। कतिपया ठाउँहरूमा अनौपचारिक अन्तरक्रियाहरू पनि गरिएको थियो। थप तथ्याङ्क संकलनका लागि अध्ययन भ्रमण पश्चात पनि केही अन्तर्वार्ताहरू टेलिफोनमार्फत पनि गरिएको थियो। त्यसैगरी उदयपुरमा रहेका दनुवार आदिवासी समुदायका संघसंस्थाहरू मिलेर प्रकाशन गरिएका दुई महत्वपूर्ण पुस्तकहरू पनि कतिपय सुचना र तथ्याङ्कका लागि महत्वपूर्ण सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा लिइएको छ।

यस अध्ययनमा केही सीमितताहरू रहेका छन् जसका कारण यसलाई उदयपुर जिल्लाको दनुवार समाजको थप गहन अध्ययन र अनुसन्धानका लागि एउटा प्रारम्भिक पाइलाको रूपमा हेर्न सकिन्छ। छोटो समय, सानो दायरा र सिमित श्रोतबाट तयार पारिएको यो अनुसन्धाले दनुवार समुदायको बृहत र जटिल ऐतिहासिक, सामाजिक-राजनीतिक, जनसांख्यिकीय र लैङ्गिक पक्षहरूलाई सतहमा केही कोट्याएको मात्रै छ। थप अनुसन्धान, अन्वेषण तथा अध्ययनतर्फका लागि यसले मार्ग प्रशस्त भने गर्दछ। श्रोत व्यक्तिहरूमा युवा पुस्ता त्यसमाथि पनि नवयुवा दनुवार पुरुष तथा महिलाहरूको संख्या एकदम कम रहेको छ।

यसका अलावा समायाभावका कारण नेपालका दनुवार समुदायसम्बन्धी अगाडि गरिएका प्राज्ञिक अनुसन्धान, लेख रचना र पुस्तकहरूको विस्तृत अध्ययन गरिएको छैन। अनुसन्धानको प्रारम्भिक चरणमा दनुवार समुदाय

र नेपालको सामाजिक संरचनाभित्र उनीहरूको अवस्थालाई बुझ्नका लागि संक्षिप्त अध्ययन मात्र गरिएको थियो ।

शरद ऋतुको मुख्य धान बाली भित्राउने व्यस्त समयमा अध्ययन भ्रमण हुँदा श्रोत व्यक्तिहरूसँग भेटघाट गर्न पनि केही कठिनाई उत्पन्न भयो । उदयपुरका धेरै क्षेत्र, नगर र गाउँपालिकाहरूमा दनुवार समुदाय छरिएर रहनु भएतापनि सिमित बस्तीहरू -विशेष गरी त्रियुगा नगरपालिकाको वडा ८ र ९ अनि कटारी नगरपालिकाको वडा ७ - मात्रै अध्ययनका लागि भ्रमण गरिएको छ ।

यस अध्ययनका नतिजाहरूलाई मनन गर्दा यी र यस्तै अन्य सिमितताहरू पनि मध्यनजर गर्नु पर्ने हुन्छ । यस अध्ययनका निष्कर्षहरूलाई बृहत्तर किसिमले सबैमा लागु हुन्छ भनेर दावा गर्न सकिदैन । तर उदयपुरका आदिवासी दनुवार समुदायका आफ्नै जिवनका प्रत्यक्ष अनुभव, भोगाई तथा वहाँहरूको आवाजहरू नै यो अनुन्धानको जग भएका कारण यसको आफ्नो छुट्टै आफ्नो स्थान र वैधता भने पक्का नै छ ।

ख. अध्ययनका उद्देश्यहरू

यो अनुसन्धान निफ नेपालले IWGIA को सहयोगमा संचालन गरेको “आदिवासी जनजाति महिलाहरूको सशक्तिकरण: विभेदीको अन्त्य तथा अधिकार प्रवर्द्धन” भन्ने परियोजनाको एक गतिविधीका रूपमा सम्पन्न गरिएको हो । यस अध्ययनको मुख्य विषय भनेको दनुवार समाज भित्र महिलाको अवस्था, भूमिका तथा लैङ्गिक भेदभावको विश्लेषण गर्ने रहेको थियो । उदयपुर जिल्लाका आदिवासी जनजाति दनुवार समूहसम्बन्धी प्राज्ञिक वा व्यवस्थित अध्ययन तथा दस्तावेजीकरणको काम अन्त्यन्त थोरै रहेका छ । त्यस कारण यस अनुसन्धानलाई लैङ्गिक पाटो बाहेक उदयपुरमा रहेका दनुवार समुदायको बारेमा एउटा छोटकरी अध्ययन तथा अभिलेखीकरण गर्ने अवसरका रूपमा पनि लिइएको हो । यसअनुसार यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- उदयपुर जिल्लामा रहेका दनुवार आदिवासी समूहहरूको अवस्थाको परिचयात्मक विश्लेषण र अभिलेखीकरण गर्नु
- उदयपुरका आदिवासी दनुवार समुदायभित्र विद्यमान लैङ्गिक आयामहरूको अध्ययन गर्नु जसभित्र विशेष गरी आदिवासी दनुवार महिलाले भोग्दै आएका विभेद तथा लैङ्गिक हिंसाको पाटोलाई केलाउनु ।
- उदयपुर जिल्लाको दनुवार समुदायको आदिवासी ज्ञान र संस्कृतिको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा आदिवासी दनुवार महिलाको भूमिकाको विश्लेषण गर्नु ।

ग. अध्ययन क्षेत्र

उदयपुर नेपालका पूर्वी तराईका १४ जिल्लामध्ये एक हो, जसको क्षेत्रफल २,०६३ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । भौतिक संरचनाको हिसाबले यस जिल्लामा पहाड, नदीतट, थुम्काथुम्की र समथर क्षेत्रहरू पाइन्छ । विषम भौगोलिक बनोट रहेको यस जिल्लामा महाभारत पर्वत श्रृङ्खला अन्तर्गत धारिला विकट डाँडाहरू छरिएका र पातलिएका बस्तीहरू छन् भने महाभारत फेदिदेखि चुरे श्रृङ्खला बीचमा समथर फाँटहरू र दक्षिणी सिमाना

त्रियुगा नगरपालिकाको एक दनुवार घर

चुरे क्षेत्रमा घना जङ्गल रहेको छ। त्रियुगा नदीको किनारमा चुरे र महाभारतको बीचमा रहेका भित्री मधेशका फाँटहरू मध्ये त्रियुगा नगरपालिका त्रियुगा उपत्यकाको नामले पनि चिनिन्छ। यही नगरपालिकामा अवस्थित गाईघाट (बोक्से) मा सदरमुकाम रहेको यो जिल्ला समुद्र सतहबाट ३६० मिटरदेखि २,३१० मिटर उचाई सम्म रहेको छ। यो जिल्ला क्षेत्रफलको हिसाबले नेपालको विसौं र कोशी प्रदेश अन्तर्गत पर्दछ।^३

यस जिल्लामा ४ गाउँपालिका र ४ नगरपालिका सहित ८ स्थानीय तहहरू छन्। यो अनुसन्धान त्रियुगा र कटारी नगरपालिकाहरूमा सञ्चालन गरिएको थियो।

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार यस जिल्लाको कुल जनसंख्या ३४२,७७३ र घरधुरी संख्या ८१,०८९ रहेको छ। भित्री मधेश र तराईमा बसोबास गर्ने आदिवासी जनजाति समुदाय भनेर सूचीबद्ध भएका दनुवार समुदायहरू यस जिल्लाभित्र विशेष गरेर नदी उपत्यका र नदी तटहरू आसपास बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ। जिल्लाको कुल जनसंख्याको करिब ३.०५ प्रतिशत दनुवार समुदायले ओगटेको छ।

इतिहास काल देखिको यकिन तथ्याङ्क पत्ता लगाउन नसकिए पनि नेपाल भित्रैबाट बसाइसराई गरि यहाँ आउने अथवा आन्तरिक आप्रवासन सबैभन्दा धेरै रहेको एक जिल्लामा उदयपुर पनि पर्दछ। १९५० को दशकमा नेपालमा मलेरिया उन्मुलन कार्यक्रम धेरै हदसम्म सफल भए पश्चात् पूर्वी पहाड र हिमालका मानिसहरू ठूलो संख्यामा उदयपुर र अन्य तराई जिल्लाहरूमा बसाई सरेका थिए। १९८१ को जनगणनामा

3 ^३ <https://daoudayapur.moha.gov.np/page/uthayapa-ra-ja-l-l-ka-para-caya>

यस जिल्लाको जनसंख्या १५९, ८०५ रहेको थियो, जुन २०११ सम्ममा दुई गुणाभन्दा बढी बढेर २८७,६८९ पुगेको थियो । यो तथ्याकंले आधा शताब्दिमा नै उदयपुरको जनसंख्या दोब्बर भन्दा बढी बढेको देखाउँछ, यसो हुनाको कारण यहाँ बाहिरबाट बसाईसराई गरी आउनेको संख्या एकदमै धेरै थियो ।

कटारी नगरपालिकाको एक दृश्य

भाग २ : उदयपुरका दनुवार आदिवासी जनजाति समुदायको परिचय

क. जनसांख्यिक अध्ययन

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०२१ अनुसार दनुवार समुदायको कुल जनसंख्या ८२,७८४ (३९,५७२ पुरुष र ४३,२१२ महिला) रहेको छ, जुन नेपालको कुल जनसंख्याको करिब ०.२८ प्रतिशत हो। उक्त जनगणनाका अनुसार नेपालमा ६१,२२४ दनुवार भाषाका वक्ताहरु रहेका छन् जुन कुल जनसंख्याको ०.२१ प्रतिशत हो। यसले दनुवार समुदायको उपस्थिती नेपालको ३५ जिल्लामा देखाएको छ।^{१*}

तर यी तथ्याङ्कहरूलाई उदयपुरका दनुवार लेखक, सामुदायिक संस्था तथा अनुसन्धाताहरूले मिथ्याङ्क भनि खण्डन गरेका छन्। दनुवार जागरण समिति उदयपुर (DGSU, २०१८) तथा नेपाल दनुवार समाज उदयपुर र अन्य (NDSU et al., २०२३) द्वारा गरिएको अध्ययनअनुसार दनुवार समुदाय देशका करिब ६२ जिल्लामा बसोबास गर्दै आएको छन्। यी स्रोतहरूले दनुवारको कुल जनसंख्या करिब ३ लाखदेखि ४ लाखसम्म रहेको अनुमान गरेका छन्, जुन जनगणनाको तथ्याङ्कभन्दा निकै बढी हो। यी स्रोतहरूका अनुसार धेरै दनुवार व्यक्तिहरूले जात वा थरमा दनुवार नलेखाएर राई, सिंह, देव, ठाकुर, अधिकारी, कुँवर, गिरी, पाण्डे, चौधरी, माझी र पहाडी जस्ता वैकल्पिक थरहरू लेख्ने वा उल्लेख गर्ने गरेका छन् जसका कारण आधिकारिक अभिलेखमा दनुवारको संख्या कम देखिएको छ (DGSU, २०१८)।

गणना अनुसार उदयपुर जिल्लामा कुल दनुवार जनसंख्या १०,३८८ (५,४९३ महिला र ४,८९५ पुरुष) रहेको छ। दनुवार जनसंख्याका हिसावले सिन्धुली (१८,९५३) र सिराहा (१२,१६२) पछि उदयपुर तेस्रो ठूलो जनसंख्या भएको जिल्ला पर्दछ। नेपालभरिका कुल दनुवार जनसंख्यामध्ये करिब १०.९८ प्रतिशत उदयपुरमा बसोबास गर्ने अनुमान^१ गरिएको छ।

भाषाका सवालमा जनगणनाको तथ्याङ्कले उदयपुरका ६० प्रतिशतभन्दा बढी दनुवारहरूले दनुवारी भाषा बोल्ने देखाए पनि यस अनुसन्धानमा गरिएको अध्ययन अवलोकन र अन्तर्वार्ताहरूले यस तथ्याङ्कमाथि प्रश्न उठाउँछ कारण एकाध दुई बाहेक दनुवारी भाषा जान्ने व्यक्तिहरु समुदाय स्तरमा खासै भेटिएन र नरहेको पनि जानकारी प्राप्त भयो। लेखकहरु अनन्त कुमार दनुवार र केदार कुमार दनुवार (DGSU, २०१८) ले जनगणनामा रहेको दनुवारहरु सम्बन्धी विवरण नै तथ्याङ्क नभएर मिथ्याङ्क भएको पटक पटक दावा गरेका छन्। यी सबै कुराहरूलाई मध्यनजर गर्ने हो भने दनुवार समुदायसम्बन्धी जनसंख्या, फैलावट, भाषिक अवस्था आदि जस्ता महत्वपूर्ण तथ्याङ्क संकलनमा धेरै कमीकमजोरी रहेको छ भन्न सकिन्छ।

ख. उत्पत्ति र इतिहास

दनुवार लेखकहरूका अनुसार दनुवार जातिको उत्पत्तिका बारेमा हालसम्म कुनै स्पष्ट लेख्य इतिहास पाउन सकिएको छैन (NDSU et al., २०२३ पृ. ४५)। उनीहरूको उत्पत्तिसम्बन्धी विभिन्न किस्सा, भनाई वा

1 * <https://www.lahurnip.org/uploads/resource/file/caste-ethnicity-report-nphc-2021.pdf>

विश्वासहरू पाइन्छ। नेपालका भित्री तराईका नदी उपत्यकाहरूलाई दुन^{१*} भनिन्छ। कतिपयले दनुवार नाम यही दुन भागहरूमा बसोबास गर्ने वा नदी-उपत्यकामा बस्न रुचाउने स्वभावका कारण सोहीबाट दनुवार नाम रहन गएका भनेर भन्ने गरेका छन्। यस धारणाले दनुवार समुदायको नदी तथा पानीसँगको गहिरो सम्बन्धलाई पनि दर्शाउँछ।

दनुवारलाई द्रोणाचार्यको वंशसँग जोड्ने मिथकहरू पनि पाइन्छन्। प्रायः दनुवारलाई थारु र माभीका सहोदर वा दाजुभाईका रूपमा उल्लेख गरिएका किंवदन्ती र भनाईहरू भेटिएको छ। दनुवारी, थारु तथा माभी भाषाबीचमा धेरै समानताहरू पनि छन् (DGSU, २०१८)। शुरुवाती दरणाका दनुवार बस्तीहरू नदी वा खोलानजिक कम्तीमा १०-२० घर एक भुण्डो भएर बसोबास गरेको पाइन्छ। यसलाई एकअर्काको सुरक्षा गर्न र खोलामा आश्रित जिवन पद्धती दनुवार आदिम बस्तीहरूको विशेषता रहेको कुरा देखाउँछ जुन हालसम्म पनि कायम रही आएको छ।

उदयपुरमा दनुवार समुदायको बाक्लो उपस्थिती रहेको छ। उनीहरू विभिन्न स्थानहरूबाट बसाइँ सरेर उदयपुर तथा यस आसपास क्षेत्रमा आएका हुन्। बसाइँसराइ सम्बन्धी भनाई र लेखरचनाहरू हेर्दा नेपालको पश्चिम र मध्य पहाडी क्षेत्रहरूबाट भित्री तराई र पूर्वी नेपालतिरबाट दनुवारहरू आएका हुन्। बसाइँसराइको प्रक्रिया एकै चोटि नभई पटक-पटकमा भएको संकेतहरू रहेका छन्। त्रियुगा नगरपालिका वडा नं. ९ का वडाध्यक्ष राजकुमार दनुवारका अनुसार उनका पुर्खाहरूको यात्रा काभ्रे, सिन्धुली, कटारी र त्रियुगा भएर अघि बढ्दै मोरङ र सुनसरीसम्म फैलिएको थियो।

यसैगरी, रिस्क क्षेत्रका वयोवृद्ध पुर्खाहरू उक्त स्थानका दनुवारका पूर्वजहरू काभ्रे र मकवानपुर जिल्लाका जोर टार, बोकालटार लगायत अन्य गाउँहरूबाट आएका थिए। उनीहरूका अनुसार ती केही मुल थलोहरूमा वर्तमानमा दनुवार घरधुरी एउटा पनि बाँकी छैन। हाल उदयपुरमा दनुवारको जनसंख्या १०,३८८ भन्दा बढी भए पनि उदयपुरका दनुवारहरूको प्रमुख उत्पत्ति स्थलमध्ये एक मानिने मकवानपुरमा दनुवारको संख्या केवल २७८ मात्र छ। अर्को प्रमुख उत्पत्ति स्थल काभ्रेमा दनुवारको जनसंख्या जम्मा ६,२९० मात्र रहेको छ। यसले के संकेत गर्छ भने कुनै कुनै गाउँबस्ती वा क्षेत्रबाट एक वा दुई घर नभई सिंगो दनुवार बस्तीहरू नै स्थान्तरण भएका थिए। दनुवार समुदायसम्बन्धी सबैभन्दा प्रारम्भिक लिखत पृथ्वीनारायण शाहले सिद्धभवतनाथलाई दनुवार जाति वारे वि.सं. १८२७ मा प्रदान गरिएको लालमोहर रहेको छ (NDSU et al., २०२३, पृ. ७७)।

किन उहिलेका दनुवारहरूले यसरी बसाइँसराइ गरे त भन्ने प्रश्न र जिज्ञासामा उदयपुरका दनुवारहरूको केही फरक फरक मत र बुझाईहरू रहेको पाइयो। परिवार बढ्दै जाँदा धेरै दाजुभाइ समूहबीच अंशवण्डा हुँदै जाँदा जमिनको अभाव भएका कारण यसको उपायका रूपमा बसाइँसराइ भएको हो भन्ने भनाइहरू रहेका छन्। केही पुर्खाहरूका अनुसार बाइसे चौबिसे रजौटाका बेला पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान तिव्र बन्दै जाँदा लडाइ भगडा र आक्रमणमा परिने डरले पनि कतिपय दनुवार बस्तीहरू अन्यत्र लागेका थिए भने छिमेकी समुदायहरूद्वारा दनुवार महिलाहरूमाथि दुर्व्यवहार साथै बलजफती खोसेर लाने जस्ता घटनाहरूबाट छोरीचेली जोगाउन पनि बसाइँ सरेको भन्ने भनाइहरू पनि अगाडि आए।

2 * <http://www.floraofnepal.org/countryinformation/landandclimate/sevenzones>

यसरी दनुवारहरु यहाँ बसाइँसराइ गरेर आएका भए पनि उनीहरुले नै आफ्नो हालको बासस्थानहरुमा पहिलो आवादी र बस्ती बसाएको देखिन्छ । नेपालको तराई भुभागमा थारु, सन्धाल, राजवंशी, मेचे लगायत अन्य तराईका आदिवासी समुदायहरु आदिम काल देखि नै बसोबास गर्दै आएका दनुवारहरु केही पछि आए पनि अन्य समुदाय बसोबास गरेको क्षेत्र र जमिनमा नभै खोला र पानीको पायकमा जंगल र भोरहरु व्यवस्थापन गरी आफ्नो छुट्टै थातथलो सृजना गरेको स्पष्ट हुन्छ । विशेष गरी उदयपुरमा धेरै समयसम्म आदिवासी थारु र दनुवारको मात्रै बस्ती रहेको पाइन्छ । अन्य समुदायको यहाँ बस्ती विरलै थियो । तराईको बाक्लो वनजंगल, वन्यजन्तु र अन्य रोगहरुको डर त्यसमा पनि विशेष मलेरियाको डर र प्रकोपका कारण अन्य समुदायहरु यहाँ बसोबास गर्न आउन सकेका थिएनन् । सन् १९५० को दशकमा औलो उन्मुलन कार्यक्रम मार्फत नेपालका तराई र भित्री मधेशमा औलो लगभग नियन्त्रणमा आएपछि भने यहाँ अन्य समुदायको बसाइँसराइ एकदमै भएको देखिन्छ । यसको मतलब थारु र तराईका अन्य आदिवासी समुदाय जस्तै दनुवारहरूसंग पनि मलेरियाविरुद्ध प्रतिरोधी क्षमता रहेको स्पष्ट हुन्छ । यसकारण अन्य आदिवासी समुदायभन्दा पछि बसाइँ गरेका भएपनि यस भेगका दनुवारहरु यहाँका आदिवासी जनजाति नै हुन् । नेपाल आदिवासी जनजाति प्रतिष्ठान ऐनले पनि सोही अनुरूप दनुवारलाई भित्री मधेशमा बसोबास गर्ने अति सिमान्तकृत आदिवासी समुदाय भनेर सुचीकरण गरेको छ ।

यहाँ रहेका दनुवारहरुका विभिन्न उपथरहरु उनीहरुको मुल थलो वा गाउँको नामबाट रहेको देखिन्छ, जस्तो अर्नब गाउँबाट आएका अर्नबी, जर्तार गाउँबाट आएका जर्तारे आदि स्थान-आधारित उपसमूहले कहाँ कहाँबाट उदयपुर आए भन्ने कुरालाई प्रतिबिम्बित गर्छन् । दनुवारहरु पहिलो पटक उदयपुर आइपुग्दा यो क्षेत्र बाघ, भालु, हात्ती र चितुवा जस्ता वन्यजन्तु खुल्ला विचरण गर्ने घना जंगलले ढाकिएको थियो (NDSU et al., पृ. २२) । बसाइँसराइको प्रारम्भिक चरणमा जंगल फाँडी बस्ती बसालेर आपसी सुरक्षाका लागि १००-१५० घरधुरीसम्मका ठूला गाउँहरु स्थापित गरेको देखिन्छ । शुरुवाती चरणमा उनीहरुले जंगली शिकारी (भुखण्डी), भुमी तथा खोला नाला आदि जस्ता प्रकृतिक पुजक संस्कारहरुको नै निरन्तरता दिएको देखिन्छ । बसाइँसराइभन्दा अघि दनुवारहरुबीचको सामाजिक तथा सांस्कृतिक निर्णय प्रक्रिया धामीभाँकीहरु मार्फत धेरै जसो संचालन हुने गरेको थियो । आदिवासी शासन प्रणालीका रूपमा मान्छन (वा मैझान) भनेर एउटा सामूहिक प्रथाजनित प्रणाली पनि रहेको पाइयो । यसमा कुनै पनि निर्णयहरु ज्येष्ठ वा सबैभन्दा सम्मानित व्यक्तिहरुको मार्गदर्शनमा गरिन्थ्यो (Khatry, १९९५) । उदयपुरमा बसाइँसराइपछि यी अभ्यासहरु कमजोर बन्दै पुर्णतः लोप भइसकेको छ । बरु दनुवार वयोवृद्धहरुले समेत राज्यद्वारा लागु गरिएका गोमस्ता प्रणालीजस्ता संस्थाहरु नै आफ्नो सामूहिक निर्णय प्रक्रियाको केन्द्रविन्दु थिए भन्ने कुराहरु बताए ।

ग. भाषा र धर्म

दनुवारी भाषा काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक र मकवानपुरजस्ता केही क्षेत्रहरुमा बोलिन्छ, र उक्त भाषाका वक्ताहरु उक्त क्षेत्रमा निकै नै छुन् तर उदयपुरमा भने दनुवारी भाषा भन्डै लोप जस्तै भइसकेको छ । उदयपुरका ज्येष्ठ दनुवारहरुले आफ्ना आमाबुबा र हजुरबुबा-हजुरआमाले यो भाषा बोल्ने गरेका थिए भनेर सम्झना गरे तर उनीहरु आफैलाई भने बोल्न नआउने बताए । आमाबुबा र हजुरबुबा-हजुरआमाहरुले आफुलाई

नसिकाएको र दुई पुस्ता अधिबाट नै भाषा पुस्तान्तरण रोकिएको वहाँहरूको भनाई थियो । भाषा बोल्दा अरु समुदायको हेपाई, भाषाको महत्वबारे चेतनाको कमि र समुदायभित्रै पनि भाषा बोल्दा एकले अर्कालाई गिज्याउने विभिन्न कारण अभिभावकहरूले बच्चाहरूसँग नेपालीमा कुरा गर्न थालेपछि यो भाषा अर्को पुस्तामा नसरेको भेटियो । एकाध दुई बाहेक उदयपुरको अध्ययन भ्रमणमा दनुवारी भाषा आउने मानिसहरू भेटिएनन् ।

सन् १९४० ताका (२००० वि.सं.) अर्थात करिब दुई पुस्ता अधिसम्म दनुवारी भाषा उदयपुरमा पनि प्रशस्त बोलिन्थ्यो तर अहिले भने लगभग लोप नै भइसकेको छ । वर्तमानमा यो भाषा पुजाआजा, रितीरिवाजहरूमा नबोली नहुने अवस्थामा केही वाक्य वा शब्दहरू मन्त्रका रूपमा उच्चारित हुने अवस्थामा मात्रै जिवित रहेको छ ।

भाषा हराउनाले उदयपुरमा दनुवार पहिचान र सांस्कृतिक निरन्तरतामा गम्भिर प्रभाव पारेका यहाँका दनुवार समुदायको बुझाइ छ । समुदायका सदस्यहरूका अनुसार दनुवारी भाषाको क्षयले परम्परागत ज्ञान प्रणाली र धार्मिक सांस्कृतिक अभ्यासहरू कमजोर भइरहेको छ । छलफलहरूमा दनुवार सहभागीहरूले भाषा आदिवासी मौलिक पहिचानको एक महत्वपूर्ण कडी भएकाले यसको अभावमा दनुवार समुदायले मौलिक पहिचानप्रतिको दाबी नै पनि कमजोर हुने भनाई राखेका थिए । रिस्कू गाउँमा एक ७७ वर्षीय पुर्खाले सानो हुँदा आफुलाई भाषा आउने भए पनि अब करिब ५०-६० वर्ष नै नबोली बस्दा र बोल्न नपाउँदा लगभग सबै नै बिसेँको भनेर दुःख व्यक्त गरेका थिए ।

भाषा हराएका कारण यसलाई ब्यँताउनै पर्छ भन्ने सबै दनुवारहरूमा एकमत पाइयो । यसका लागि केही कदमहरू पनि चालिएका छन् । जस्तो केही भाषाका कक्षाहरू संचालनमा ल्याउने पहलहरू भइराखेका छन् । साथै रिस्कू गाउँमा दनुवारी भाषा बोलिने बस्तीसंग विहेवारी साइनो गाँसी भाषा बोल्न सक्ने बुहारीहरू रिस्कूमा ल्याएको पनि पाइयो । तर अहिलेसम्म कुनै पनि पहलहरू प्रभावकारी र भाषा पुनरुत्थानमा खासै प्रभावकारी भने भएका छैनन् ।

धार्मिक रूपमा धेरै जसो दनुवारहरूले आफुलाई हिन्दु र प्रकृति-पुजक दुवैको रूपमा चिनाए । हिन्दु समुदाय र संस्कार संग अत्यन्त धेरै समाहित (assimilation) भई आफ्नो धर्मकर्म लगभग हराएको भन्ने धेरैको भनाई थियो । उनीहरूले गर्ने प्रमुख धार्मिक सांस्कृतिक पुजाआजाहरूमा दुर्गा पुजा, भिमसेन पुजा, कुलायन पुजा आदिका नाम लिए । तर साथसाथै यहाँको दनुवार समुदाय विशेष गरि पाको पुस्ताले प्रकृतिको पुजामा अभ्रै पनि धेरै विश्वास राख्ने प्रमाणहरू पनि प्रशस्त भेटिएका छन् ।

धेरैले नदी र प्राकृतिक जलस्रोतको रोगमुलो निको पार्न सक्ने शक्तिमा विश्वास गर्ने गर्दछन् र त्यसमा विशेष जोड पनि दिएका थिए । रोग निको पार्नका लागि नदीखोलानाला र नजिकैका थानहरूको पूजा गर्ने चलन अभ्रै पनि छ । यस्तै एक दनुवार पवित्र थलो बडहरे स्थित पन्चवती थानका विशेष रिस्कूका वासिन्दाहरूले चर्चा गरेका थिए । यो एउटा खोलाको मुल भएको ठाउँ हो जहाँ मुलदेखि माथि पुरै तितेपातीको घारी मात्रै छ । यस तितेपातीको जराबाट उब्जिएको पानीमा औषधिय गुण हुने भएकाले यहाँ नुहाउँदा रोग घाउखटिराहरू निको हुने विश्वास रहेको छ । दनुवारहरूले यो थानमा बगुवा पुजा भनेर वर्षेनी पुजा गर्ने गरेका छन् ।

जनविश्वास अनुसार उहिले यो थान भएको स्थानमा एक दनुवार व्यक्तिको तरवारले एउटा ठुलो ढुङ्गामा प्रहार गर्दा त्यो ढुङ्गाबाट रगत बग्न थाल्यो र रगतको खोला नै बन्यो । ढुङ्गाको काटिएको माथिल्लो भाग अर्थात शिर उदयपुर गढीमा राखियो, उक्त ढुङ्गा भएको स्थान पानीको मुल र रगत बगेको ठाउँमा खोला बग्न थाल्यो । अहिले यो स्थान वरपर अन्य समुदायहरु बसोबास गर्ने भए पनि उनीहरुले नभई अलिक टाढाका रिस्कृका दनुवारले नै यहाँ बगुवा पुजा प्रत्येक वर्ष एकादशीको दिन गर्दै आएका छन् । दनुवारहरुले यस थानेले मनोकामना पूरा गर्छ भन्ने पनि विश्वास राख्छन् ।

घ. समुदाय संरचना र जिविकोपार्जन

उदयपुरका दनुवार समुदायमा उपथर प्रायः आफ्नो शुरुवाती थातथलोका गाउँ र बस्तीहरुको नामबाट रहन गएको छ । अनन्त कुमारको आफ्नो एक लेखमा यसको उदाहरण दिएका छन् जस्तो तारिगाउँबाट आएका तारीगाउँले, तामागाउँबाट आएका तामाघाडे, खरीगाउँबाट आएका खरीगौँले, सेराबाट आएका सेराली, अर्नाबाट आएका अर्नाली आदि । (DGSU, २०१८ पृ. ६)

परम्परागत रूपमा दनुवारहरुले जीविकोपार्जनका लागि शिकार, वन पाखापखेराबाट कन्दमुल लगायत प्राकृतिक खानेकुराहरु र केही निर्वाहमुखि कृषी अंगालेका थिए । शिकारमा पनि शिकारमा पाखा शिकार र पानी शिकार गरेर जमिन र पानी दुवैमा उनीहरु शिकार खेल्थे । राज्यले वन्यजन्तु चोरीशिकारी भनेर शिकार लाई कानुनी रूपमा बन्देज लगाएपछि अहिले पाखा शिकारको चलन हराइसकेको छ । तर आफ्नै मौलिक तरिकाले माछा मार्ने चलन भने कायम नै छ ।

विगतमा खानेकुरा जोहो गर्नका लागि प्राकृतिक रूपमा जङ्गल, पाखा पखेरा आदिमा पाइने फलफुल, साग, जडिबुडी आदि धेरै नै संकलन गर्थे । हालसम्म पनि दनुवार समुदायले ति प्राकृतिक खानेकुराहरु उपभोग गरि नै रहेका छन् जुन कतिपय अन्य समुदायले पहिले पनि सेवन गर्दैनन् थिए र हालसम्म पनि खासै अन्य समुदायले उपभोग गरिहालेको देखिदैन । तर स्वास्थ्य र वातावरणका हिसाबले यी खानेकुराहरुको महत्व बाहिरी समुदायमा पनि बिस्तारै थाहा हुँदैछ । त्यसबाहेक आफुले उत्पादन गरेको धान, मकै, कोदो, दाल लगायतका अन्न र माछा, मासुहरु पनि प्रमुख खाद्यवस्तुहरु हुन् । केही दनुवार विद्वान र पुर्खाहरुका अनुसार दनुवारले नियमित सेवन गर्न खानाहरु जस्तै बर्मी, घुङ्गी, टोटेला, गंगटा, टुटुमी आदि सबै तितो हुन्छ र

दनुवार बस्तीको एक झलक

त्रियुगा नगरपालिकाको एक दनुवार बस्ती

कटारी स्थित एक गोठ

कटारीस्थित रिक्कु टोल

यिनीहरूका कारण नै दनुवार जातिमा औलो सहन सक्ने प्रतिरोधी क्षमता विकास भएको हुनसक्छ । राजेश दनुवारले एक लेखमा दनुवार र थारु औलो विजय जातिका रुपमा उदयपुरमा परिचित छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । (NDSU et. al, २०२३ पृ. ९४)

खेताला, पर्म र रामदल जस्ता कृषिमा आपसी श्रम साटासाट गर्ने प्रणालीहरू दनुवार जीवनका केन्द्रमा रहेका थिए । विशेषगरी असारदेखि भदौ (जुन-अगस्ट) सम्मको धान र मकै खेती लगाउने, गोड्ने समय र मसिर तिर बाली थन्काउने याममा खेताला र पर्मको लहर नै चल्यो । आधुनिक समयसँगै यस्ता धेरै परम्परागत श्रम प्रणालीहरू र मौसमी रितीरिवाजहरू हराउँदै गइरहेका छन् ।

ड. पोशाक तथा गरगहना

उदयपुरका दनुवार समुदायले पोशाक, भेषभुषा तथा गरगहनालाई आफ्नो मौलिक आदिवासी पहिचानको एक कडीका रुपमा यसको फेरि पुनर्जागरण र प्रवर्द्धनमा लागि परेका छन् । दनुवार महिलाहरूको परम्परागत पोशाकमा सिक्काका बटन भएको चौबन्दी चोला, सेतो पटुकी र कालो फूलबुट्टे गुन्यू पर्दछ । गरगहनामा नथी वा फुली, हसुली, हारी, कल्ली र चुरा जस्ता गहनाहरू लगाइन्छन् । कपाललाई परम्परागत रूपमा चुल्ठो वा जुरोमा बाँधिन्छ । पुरुषहरूको परम्परागत पोशाकमा खरानी टोपी, कालो इस्टकोट, गञ्जी वा भोटो तथा कम्मरमा बाँधिने सेतो पटुका पर्छन् (DGSU, २०१८) ।

रिता र भरत दनुवार आफ्नो मौलिक पोशाक र गरगहनामा

आफ्नो मौलिक पोशाक र गरगहनामा दनुवार महिलाहरू

सत्तरी वर्षीया विन्दी माया दनुवारले काभ्रे जिल्लामा रहेको आफ्नो पुर्ख्यौली बासस्थान भ्रमण गरेको बेलाको उताका दनुवार महिलाले लगाउने गरगहनामा केही भिन्नताहरू देखेको बताइन् । कोदारीमा उनले आफूलाई दनुवार भनेर चिनाउने तर फरक गहनाहरू लगाएकी एक महिलालाई भेटेकी थिइन् । महाथान तिर केही महिलाहरूले सामान्यतया फुली (नाकको गहना) र केही सुनका गरगहनाहरू मात्र लगाएका देखिन् । ती महिलाहरू पनि दनुवार हुन् भन्ने कुरा विश्वास गर्न उनलाई गाह्रो परेको थियो किनकि उनीहरूले लगाएका गहना र लगाउने तरिका विन्दी मायाले थाहा पाएको भन्दा अलिक फरक थियो । तर जब ती महिलाहरूले दनुवारी भाषा बोल्न थाले तब उनीहरू दनुवार नै रहेको प्रष्ट भयो । यसले उदयपुरका दनुवारहरूका पहिरन र गहनाहरू नेपालका अन्य भागका दनुवारहरूसँग तुलना गर्दा केही भिन्न रहेको संकेत गर्छ । तर भिन्न भिन्न स्थान र पुस्ताबिच यस्ता कतिपय भिन्नताहरू स्वाभाविक पनि हुन्छन् ।

दनुवार परम्परागत पोशाकमा एक दनुवार महिला

आफ्नो मौलिक पोशाक र गरगहनामा दनुवार पैसाको टाँक भएको परम्परागत चौबन्दीमा दनरवार महिला महिला

वर्तमान अवस्थामा गहना र पहिरनहरू भर्खरका दनुवार युवायुवतीहरूलाई पनि दनुवार पहिचान तिर ढल्किन प्रेरित गर्ने एउटा रणनीतिक माध्यम बनेको छ । सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू र सार्वजनिक समारोहहरूमा बालबालिका र युवायुवतीहरूलाई परम्परागत दनुवार पहिरन र गहना लगाउन प्रोत्साहित गरिन्छ । मानिसहरूको शैली र रुचिहरू समयसँगै परिवर्तन हुँदै गए तापनि नयाँ पुस्तालाई आफ्नो संस्कृतीसँग नजिक गराउने उपायका रूपमा गहन र पोशाक पनि अगाडि आएको छ । यसरी पहिरन र गहनाहरू अधिल्लो पुस्ता र भावी पुस्ताबिच अर्थात विगत र वर्तमानका बिच एउटा पुल बनिरहेको छ साथै उदयपुरमा दनुवार आदिवासी पहिचान पुनर्जीवित गर्ने प्रयासको एउटा मानक पनि बनेको छ ।

च. उदयपुरका दनुवार समुदायको वर्तमान अवस्था

उदयपुरका दनुवार समुदायको मुख्य बस्तीहरू प्राय कटारी र त्रियुगा नगरपालिकामा रहेको छ । उनीहरू सम्भवतः यस क्षेत्रका तल्लो नदी उपत्यकाहरूका पहिलो बासिन्दाहरू पनि हुन् । यहाँ रहँदै बस्दै जाने क्रममा उनीहरूको सामाजिक संगठन, धार्मिक र साँस्कृतिक जीवन र जीविकोपार्जनका विधीहरू राज्य संरचना, छिमेकी समुदायहरू, शिक्षा प्रणाली तथा आर्थिक परिवर्तनजस्ता तत्वहरूबाट प्रभावित हुँदै सोही अनुसार परिवर्तित भइ आएको छ ।

अ. धार्मिक, सामाजिक र साँस्कृतिक पहिचान

उदयपुरका दनुवार समुदाय आफ्नो आदिवासी पहिचान, संस्कृति र रूपान्तरणको एक संगिन मोडमा उभिएका छन् । दनुवार समुदायका अधिकांश सदस्यहरूमा आफ्नै विशिष्ट दनुवार पहिचानप्रति चेतना, चिन्ता

र जागरूकता देखिए तापनि उनीहरू धेरै हदसम्म हिन्दु रितीरिवाज, धार्मिक संस्कार र प्रणालीमा समाहित भएको पनि पाइन्छ। धेरैजसो परम्परागत विधीहरू अहिले मानिसहरूको स्मृतिमा मात्र सीमित छ। रिस्कूका पुर्खाहरूका अनुसार परम्परागत रूपमा दनुवार रितीरिवाजहरू उनीहरूकै आफ्नै पण्डित वा धामी (भाँक्री) द्वारा सञ्चालन गरिन्थ्यो। संसारी पूजा, आइतबारे पूजा, भाँक्री पूजा र भखौती पूजा जस्ता सांस्कृतिक पूजाहरू कुनै समय व्यापक रूपमा प्रचलित थिए। तर आज उदयपुरको दनुवार समुदायमा दनुवार धामी नै नभएको अवस्था छ। कतिपय मानिसहरू अहिले हिन्दु चाडपर्व र संस्कारहरू मात्र पालना गर्छन्।

केही दनुवारहरूले आफुलाई प्रकृति पुजक भनेर पनि चिनाए। यसमा वडाध्यक्ष राजकुमार दनुवारले प्रकृति पुजक शब्द कुनै अलग धर्मलाई जनाउने नभई साधारण, इमान्दार र प्रकृतिप्रतिको सम्मान जनाउने एक दर्शन भएको आफुले ठान्ने कुरा गरे। अन्य जातिहरूले पनि नदी र रूखको पूजा गर्ने सन्दर्भ उल्लेख गर्दै उनले अधिकांश दनुवारहरूले दशैं र तिहारजस्ता हिन्दू परम्परा र चाडपर्वहरू निरन्तर रूपमा मनाइ नै रहेको कुरा बताए। उनको संकेत दनुवारको आफ्नो मौलिक धर्मको छुट्टै नाम अहिलेसम्म नभएको र हिन्दु वा प्रकृति पुजक भनेर ठोकुवा गर्नु भन्दा पनि एकचोटि यसको अध्ययन र विश्लेषण जरूरी रहेको भन्ने थियो। तर भेटिएका अधिकांश दनुवारहरूले भने आफुलाई हिन्दू र प्रकृति पुजक दुवै धर्मावलम्बी भनेर चिनाए र वर्तमान अवस्थामा यस दोहोरो धार्मिक पहिचानमा पनि दनुवारहरू सन्तुष्ट रहेको पाइयो।

यति भनिरहँदा आफ्नो समुदायमा धार्मिक पहिचानका लागि ठोस शब्द वा नाम नभएको पनि धेरैले महशुस गरेको कुरा बताए। नेपालका केही दनुवार समुहले “देवस” भन्ने नामको पैरवी गरिरहेका छन् भने कतै दनुवारको सट्टा “दोने” जस्ता नाम प्रयोग गर्ने अभियानहरू (भाषा आयोग २०१८) चलेको भए तापनि उदयपुरमा यस्ता कुनै पनि आन्दोलन वा अभियान भएको पाइएन। अधिकांश दनुवारहरू अबै पनि आधिकारिक अभिलेखहरूमा आफुलाई हिन्दुका रूपमा नै चिनाइ राखेका छन्।

हिन्दु समाजको औधी प्रभाव वा समाहितीकरण स्पष्ट देखाउने एउटा उदाहरण भनेको दनुवार वयोवृद्धहरूले पनि एकदमै मान्ने आफ्नो भगवान वा विश्वास भनेको राम-सीता (हिन्दू देवता) र आफ्नो कुल, खोला नाला भएको बताउनु पनि मान्न सकिन्छ। रिस्कू गाउँका ७७ वर्षीया पुर्खा अमृतबहादुरले आफू राम-सीतामाथि सबैभन्दा बढी विश्वास र पूजा गर्ने गरेको बताए भने संगै आफ्नो कुलपितृ तथा खोला-नालालाई पनि उत्तिकै विश्वास गर्ने र सम्झने बताए। “दुःख आपत पर्दा म राम-सिताकते नाम जच्छु अनि मेरो सबै कुलपितृ, थान, खोला नाला देउदेता सबै सम्झिन्छु”, उनले भने। उनले यसअघि विवाहहरू पूर्ण रूपमा दनुवार परम्परा र विश्वासअनुसार सम्पन्न हुने र हिन्दु ब्राह्मण पुरोहित आवश्यक नपर्ने समयको स्मरण पनि गरे। उनका अनुसार हिन्दु पुरोहित प्रयोग गर्ने चलन सन् २००० को सुरुवाततिरबाट अभ्यासमा आउन थालेको हो।

हिन्दु बाहेक उदयपुरका दनुवार समुदायभित्र अन्य धर्ममा रूपान्तरण हुने क्रम पनि देखियो। रिस्कूमा ख्रिस्टियन संस्थाहरूबाट आवास वा जीविकोपार्जनसम्बन्धी सहयोग प्राप्त गरेपछि ख्रिस्टियन धर्ममा रूपान्तरण भएका परिवारहरू रहेका थिए। उनीहरू आफू आदिवासी दनुवार भएको कुरामा सचेत भएको र आफ्नो पहिचानको माया हुँदा हुँदै पनि आर्थिक कारणले धर्म परिवर्तन गर्न बाध्य भएको भनेर अन्य दनुवारहरूले कुरा उठाएका थिए।

धेरैजसोले धेरै नै परिवर्तन भएर लगभग दनुवार परम्परा केही नबचेको एउटा उदाहरण विवाह पनि भएको बताए। दनुवार परम्परामा बिहे गर्नका लागि विशेष केटाले धेरै दुःख खेप्नु पर्ने चलन रहेको थियो। केटाले सहनशीलता र प्रतिबद्धताको परीक्षा स्वरूप केटीको घरमा धेरै रात सुत्नुपर्ने, कहिलेकाहीं खाना नखाई भोकै बस्नुपर्ने चलन थियो। उनीहरूका अनुसार “केटाका आमाबुबाले समेत धेरै दायित्वहरू पूरा गर्नुपर्थ्यो, बुहारी भित्राउनु सजिलो थिएन।” दनुवार बिहे लामो हुन्थ्यो। छिटो गरिने बिहेपनि कम्तीमा सात दिनसम्म चल्ने गर्थ्यो। प्रत्येक दिनमा छुट्टै विधिविधानहरू र कार्यहरू गर्नु पर्थ्यो। त्यसमा बेहुला बेहुली र परिवार मात्र नभई सम्पूर्ण बस्ती र नरनाताहरूको सहभागिता आवश्यक थियो। तर अहिले यी रित र चलनहरू पुर्ण रूपमा हराइसकेको छ। बिहे प्राय परम्परागत हिन्दु विधिअनुसार पण्डित भिकाई सम्पन्न गरिन्छ।

अन्य समुदायहरू जस्तै उदयपुरका दनुवारहरूको सामाजिक जीवन पनि आधुनिकीकरणको प्रभावमा धेरै परिवर्तन भएको छ। सञ्चार, उपभोग र यातायात तथा आवजजावतको प्रविधीमा आएको व्यापक परिवर्तनको असर यहाँका दनुवारहरूमा पनि देख्न सकिन्छ। पहिले कहिले नमाउने जन्मदिन, गुन्यू-चोलो र तीजजस्ता अभ्यासहरू भव्य र खर्चिलो गरि मनाउने चलन दिनानुदिन बढिरहेको छ।

आ. राजनैतिक अवस्था

दनुवार समुदायको राजनीतिक सहभागिता समयक्रममा र विभिन्न प्रशासनिक तहहरूमा फरक-फरक रूपमा रहेको छ। उदयपुरका दनुवारहरूले आफुलाई राष्ट्रिय राजनीतिक शक्ति र सहभागिताबाट इतिहास देखि वर्तमानसम्म पनि धेरै पर रहेको समुदायका रूपमा चित्रण गरे। यही राजनैतिक शक्ति र नेतृत्वभन्दा पर आफुहरू रहेका कारण बहिष्करणमा परेको र आफ्नो समुदाय पछाडि पर्ने कारण मध्ये एक रहेको उनीहरूको बुझाई छ। हाल आएर एकाध दुई दनुवार प्रतिनिधिहरू माथिल्लो ओहोदामा पुगेका भए पनि औपचारिक निर्णय प्रक्रिया तह र त्यस अनुसारका छलफलहरूमा दनुवारहरू अझै बहिष्कृत रहेको उनीहरूको ठम्याई छ।

२०१८ को स्थानीय तह निर्वाचनमा त्रियुगा नगरपालिकामा दुई जना दनुवार प्रतिनिधि निर्वाचित भए भने कटारी नगरपालिकामा एक जना वडाध्यक्ष निर्वाचित भए। उच्च तहमा सञ्जा कुमारी दनुवार २०१८ मा संघीय संसद चुनिनु भएको र हाल सृजना दनुवार कोशी प्रदेशको उपसभामुखको पदमा आसीन हुनुहुन्छ।

त्रियुगा नगरपालिका वडा नं. ९ का वडाध्यक्षसमेत रहेका राजकुमार दनुवारले आफ्नो समुदायको राजनीतिक सहभागिता बढेको भए तापनि दनुवारहरू “अहिलेसम्म निर्णय गर्ने, निती निर्माण बनाउने वा नेतृत्वदायी भूमिकामा खासै पुग्न नसकेको” भनेर टिप्पणी गरे। यसको मतलब दनुवारको राजनैतिक प्रतिनिधित्व बढे पनि अर्थपूर्ण भने हुन नसकेको कुरा जनाउँछ। यद्यपि अन्य केहीले २०४१ को राजनैतिक परिवर्तनको दशकपछि विभिन्न राजनीतिक दलहरूमा दनुवारहरूको संलग्नता बढ्दै गएको र राजनीतिक चेतना र सहभागिता पनि सोही अनुसार बृद्धि हुँदै गएको कुराहरू पनि औल्याएका थिए।

सन् २००७ मा राजन कुमारी दनुवारको हत्या (बक्स ३ मा उल्लेखित घटना) र त्यसपछि भएको लामो दनुवार आन्दोलन उदयपुरका दनुवार समुदायका लागि एक महत्वपूर्ण राजनैतिक घटना हो। यस भेगका जनताहरूले दनुवार समुदायलाई सार्वजनिक र राजनैतिक वृत्तमा यही घटनाका कारण चिनेका थिए। एकसट्टी

वर्षिया महिला अभियन्ता कमला दनुवार यस घटना र त्यसपछिको दनुवार आन्दोलनलाई उदयपुरको इतिहासमा एक महत्वपूर्ण मोडका रूपमा सम्झन्छन् । उनका अनुसार यसले अन्य समुदायहरूलाई यस क्षेत्रमा दनुवारहरूको पनि छन् र उनीहरूको पनि आवाज उठाउन सक्छन् भन्ने कुरा अवगत गरायो । यस घटनामा ठुलो संख्यामा उदयपुरका दनुवारहरूले एकबद्ध हुँदै सडक आन्दोलन गरेका थिए र दोषी पक्राउन परेसम्म करिब दुई महिनाभन्दा बढी समय निरन्तर संघर्ष जारी राखेका थिए (NDSU et. al, २०२३) ।

इ. शैक्षिक स्तर

पछिल्ला दशकहरूमा उदयपुरको दनुवार समुदायमा शिक्षा र चेतनाको स्तर उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भएको छ । ऐतिहासिक रूपमा भने उनीहरू औपचारिक शिक्षालाई शंकाको दृष्टिले हेर्थे । अधिल्लो पुस्ताका दनुवारले मन्त्रको रूपमा दोहोराउने उत्ती नै “पढी लेखी कुछी काम, हलो जोते खायो माम” भन्ने थियो भनेर प्राय सहभागीहरूले उल्लेख गरेका थिए । यसबाट पनि पुरानो पुस्ताका दनुवारहरूमा स्कूले औपचारिक शिक्षाप्रति खासै कुनै सकारात्मक दृष्टिकोण नभएको स्पष्ट हुन्छ । सन् १९४० को दशकदेखि नै यस क्षेत्रमा विद्यालयहरू स्थापना भएका थिए तर दनुवारहरूले आफ्ना छोराछोरीलाई विरलै विद्यालय पठाउँथे । विद्यालय गईहाले पनि धेरैले बिचैमा स्कूल छोड्ने गर्थे । उदयपुरको दनुवार समुदायबाट एसएलसि उत्तीर्ण गर्ने पहिलो व्यक्ति अनन्त कुमार दनुवार हुन् जसले विसं. २०३१ मा यो परिक्षा पास गरेका थिए । उनी दनुवार जागरण र समाज सुधारका लागि यस क्षेत्रका एक प्रमुख सामाजिक व्यक्तित्व पनि हुन्छ । उनको पहलमा सन् १९७६ मा दनुवार कुरीति सुधार समाज भन्ने संस्था स्थापना भएको थियो । यस संस्थाले त्यसबेला दनुवार समुदायभित्र विभिन्न सामाजिक सुधार ल्याउन धेरै कार्यहरू गरेको थियो जसमा विद्यालय शिक्षा सम्बन्धी जनचेतना बढाउनु पनि रहेको थियो । त्यसै गरी महिला तर्फ लक्ष्मी दनुवार सन् १९८४ (विसं. २०४१) मा उदयपुरबाट एसएलसी उत्तीर्ण गर्ने पहिलो दनुवार महिला बनिन् ।

प्राथमिक र माध्यमिक तहमा दनुवार विद्यार्थीहरू बढ्ने क्रम रहे पनि उच्च शिक्षामा भने सहभागिता अझै न्युन छ । विद्यालय छोड्ने दर पनि कायम नै छ । अहिले अधिकांश दनुवार परिवारहरूले आफ्ना बालबालिकालाई विद्यालयमा भर्ना गराउने गरेका छन् । शिक्षाको विस्तारले राजनीतिक चेतना र आत्मविश्वास बढाउन पनि सहयोगी भएको छ । राजनैतिक चेत वृद्धि सँगै युवाहरू र महिलाहरूमा दनुवार इतिहास, पहिरन, खानपान र संस्कारप्रति पनि चासो बढेको छ । बन्दना दनुवारका अनुसार पहिले आफुलाई दनुवार भनेर चिनाउन लाज मान्ने, विगतमा भएका अपमानजनक अनुभूतिहरू चिदै भर्खरका दनुवार महिला तथा युवतीहरू अहिले गर्वका साथ आफ्नो पहिचान व्यक्त गर्न सक्ने भएका उदाहरणहरू धेरै छन् ।

छ. केही मौलिक सांस्कृतिक अभ्यासहरू

उदयपुरका धेरैजसो दनुवारहरू आफ्नो परम्परागत दनुवार संस्कृति, रितीरिवाज र अभ्यासहरू लगभग लोप भइसकेको भनेर धेरै चिन्तित छन् । यही सन्दर्भमा अध्ययन भ्रमणमा के देखियो भने दुनुवारहरूसंग एकदमै मौलिक र अद्वितीय सांस्कृतिक र धार्मिक इतिहास रहेको छ । चाडपर्व, भोज रमाइलो, रितीरिवाज र संस्कार विधीको दृष्टिकोणले हेर्दा दनुवार आदिवासी समूह अत्यन्त धनी रहेको देखिन्छ । वर्षको लगभग प्रत्येक महिनामा केही न केही पुजाआजा, चाड वा विधीविधान रहेको छ । यस्तै

जन्म, विवाह र मृत्युसम्बन्धी संस्कारहरु पनि धेरै जटिल, खर्चिलो र समुदायका सबै घरको अनिवार्य सहभागिता आवश्यक पर्ने प्रकारको रहेको पाइयो । धेरै परम्परा र रितीरिवाजहरु गर्न छोडिसकेको वा आमूल परिवर्तन भइ सकेको भएता पनि केही मानिसहरुले भने अझै ति अभ्यासहरु पालन गरिरहेका छन् । अर्को यहाँ महत्वपूर्ण कुरा भनेको उदयपुरमा दनुवार भाषा लगभग लोप हुने अवस्थामा रहेको छ र अहिले केवल यस्ता रितीरिवाजमा मन्त्र वा जप गर्नका लागि केही शब्द र वाक्यहरुमा मात्रै जिवीत छ भन्दा फरक नपर्ला ।

))।।/आइतबारे पुजा गरिने पवित्र स्थल

जंगलविचको पवित्र थान

))।।/आइतबारे पुजा गरिने पवित्र थान

सालको रुख मुनि बनाइएको पवित्र थान

यहाँ तल उदयपुरका दनुवारहरुको केही महत्वपूर्ण सांस्कृतिक र परम्परागत अभ्यासहरु प्रस्तुत गरिएको छ :

अ. कृषि तथा श्रमको अभ्यासहरु

- रामदल : यो दनुवार समुदायको मौलिक अभ्यास हो जसमा पुरुष-महिला परम्परागत भेषभुषामा जेठ-असारको समयमा गीत संगीतको तालमा नाच्दै मकैबारीमा संगै मकै गोड्छन् । यो सामान्यत

मकैको बिउ उम्रेर चार पात उम्रेपछि खेल्न थालिन्छ। यो दनुवार समुदायको आफ्नो विशिष्ट चलन हो जुन इतिहास देखि आजसम्म निरन्तरता भइरहेको छ। यसमा बस्तीका सबै घरहरु सहभागी हुन्छन्। सबैले संगै एउटै घरको मकैबारी गोड्ने काम गर्छन्। काम सकिएपछि रामदालको अन्त्यमा कलौ भनिने भोज गर्ने गरिन्छ। त्यही भोज ताका अब अर्को रामदल कसको खेतबारीमा गर्ने निर्णय पनि हुन्छ।

- पर्म र खेताला : रामदल जस्तै पर्म र खेताला पनि खेतीपातका लागि आपसी श्रम आदान-प्रदानका प्रणाली हुन् जसका कारण कुनै पनि घरले खेतीपातीका लागि बाहिरबाट ज्यालादारीमा कामदार फिकाउनु पर्दैन वा परिवार संख्या सानो भएर खेतीपाती नहुने अवस्था पनि रहँदैन। यो चलन व्यावहारिक मात्र नभई सामाजिक पनि छ किनभने यसले एउटै क्षेत्रमा बस्ने मानिस र घरहरुबिच आपसी सम्बन्धलाई बलियो पनि बनाउँछ। हाल आएर कृषिकर्म नै घट्दै गएसँगै पर्म र खेतालाको चलन पनि घट्दै गइरहेको छ।
- जल शिकार (तोरीको बीउ र कुसुरोको प्रयोग गरेर माछा मार्ने) : माछा दनुवारहरूको मुख्य भोजन मध्ये हो। नदीमा माछा मार्ने उनीहरूको एक मौलिक तरिका छ जसलाई कुसुरो भनिन्छ। यस विधीमा तोरीको बीउ प्रयोग गरिन्छ। यसलाई स्थानीय वातावरणीय ज्ञान फल्काउने विशिष्ट आदिवासी पारिस्थितिकीय अभ्यास (indigenous ecological practice) का रूपमा लिन सकिन्छ।

आ. चाडपर्व र रितिरिवाजहरु

उदयपुर भित्रै पनि दनुवार समुदाय भित्र अभ्यास गरिने वा मानिसको सम्झनामा रहेको कतिपय रितिरिवाज र अभ्यासहरू टोल वा ठाउँ अनुसार केही न केही भिन्नता रहेको पाइयो। उदाहरणका लागि रिस्कुमा मानिसहरूले आफ्नो गाउँमा अझै न्वागी पर्व मनाइरहेका तर कटारीमा भने लगभग सबैले यसलाई परित्याग गरिसकेको कुरा बताएका थिए। यहाँ केही प्रमुख दनुवार चाडपर्व र रितिरिवाजहरूलाई संक्षिप्तमा पेश गरिएको छ :

- न्वागी : दनुवारहरु पितृ, नाग नगिनी र देवीलाई अर्पण गरेर पुजाआजा नगरेसम्म नयाँ धान खाँदैनन्। प्राय मंसिरमा धान पाकिसकेपछि नयाँ धानको पुजा गर्ने चाड नै न्वागी भनिन्छ। यो दनुवारहरूको महत्वपूर्ण मौलिक बाली पर्व हो।
- दशैं : दशैं विशेषत हिन्दु चाड भएपनि उदयपुरका दनुवारहरूले यसलाई पनि आफ्नै मौलिक र फरक पाराले मनाउने कुरा बताएका थिए। जस्तो फूलपाती ल्याउने फरक विधी, भैँसीको सुकुटी चाहिने आदि जस्ता कुराहरु दनुवारले मात्रै गर्ने गरेका छन्।
- अन्य मौसमी पर्वहरू : भखौती पूजा, आइतबारेःशनिबारे पूजा, गोठ पूजा र असार पूजा जस्ता पुजाहरु फरक-फरक महिनामा गर्ने गरिन्छ। यी पुजाहरुमा गाई-भैँसीको गोठ, खोलानाला, जंगल, धान र वनदेवता आदिलाई पुजिन्छ। मानव जगत, बोटबिरुवा र जनावरहरू लगायत सम्पूर्ण जिव, जगत, प्रकृतको राम्रो होस्, बाली र खेती-बारी सप्रियोस् भन्ने प्रार्थना गरिन्छ।

- केही प्रकृति पूजाका सुचकहरु : नदी, पुर्खाको आत्मा (कुलपितृ), पवित्र स्थल (थान), र साल-अमला जस्ता रुखप्रति श्रद्धा हालसम्म पनि चलिआएको छ । जस्तो भखौती पूजा भिरमुनि, संसारी पूजा जंगलमा सालका रुखमुनि, गोठ पूजा (जनावर गोठको पूजा), र पानी र नदी आदिको पुजा आदिले प्रकृति र दनुवार आस्थाको गहिरो सम्बन्ध झल्काउँछ ।

इ. विवाह

परम्परागत रूपमा गरिने दनुवार विवाहको संस्कृति निकै नै बृहत छ जुन प्रायः एक हप्ताभन्दा बढी समयसम्म प्रत्येक दिन फरक फरक विधी र कार्यहरु गरेर सम्पन्न गरिन्छ । छोटकरीमा भन्दा विवाहको प्रक्रिया घैला बुझाउने बाट सुरु हुन्छ, जहाँ केटाको परिवारले औपचारिक रूपमा केटीको समक्ष प्रस्ताव राख्छ र उपहारहरू अर्पण गर्छ । उपहारमा धान, मर्चा, मासु, रक्सी र अन्य वस्तुहरू दिनु पर्ने हुन्थ्यो भने अहिले यसलाई भन्फट कम होस् भनेर तीन वटा मर्चा, तीन पाथी धान र फलफूल मात्र दिए हुने भनेर नियम फेरिएको छ (DGSU, २०१८)। प्रारम्भ तिर नै पान्सुप्पा भन्ने विधी पनि गरिन्छ जसमा केटाले मडौली लगायतका आफ्ना सहयोगीहरू भेट्छ । त्यस पछि यिनै सहयोगीहरूले विवाहमा गर्नुपर्ने कार्यहरूको मुख्य व्यवस्था र जिम्मेवारी सम्हाल्छन् ।

चौथो दिन केही व्यक्तिहरूलाई जोकर वा हँसाउने जस्तै बनाएर दुलहीको घरमा मानिसहरु जान्छन् । उतै खानपिन रमाइलो र रितहरु गरेर फेरि फर्किन्छन् । छैठौँ दिन मुख्य विवाह रितीरिवाज गरिन्छ, जसमा माहुर लगाउने र कन्यादान गरिन्छ । यहाँ केटीलाई औपचारिक रूपमा केटालाई दिने गरिन्छ वा कन्याको दान गरिन्छ । आठौँ दिन खोला छेउ खेलकुद र माउर लुकाउने, खोज्ने र बगाउने कार्यहरु हुन्छ भने नवौँ दिन मड्यौलीको औपचारिक विदाइ सम्पन्न हुन्छ । उनीहरूलाई पनि कोसेली र धन्यवाद स्वरूप अन्य चिजविजहरु पनि दिइन्छ ।

विवाहको रितमा छाड्ना दिने (धान, मकै, पैसा वा लत्ताकपडा आदि केटाको परिवारले केटीको परिवारलाई दिने) र दुधौली (पालनपोषण गरेको आमाको दुधको ऋण चुक्ता गर्ने) जस्ता प्रथाहरू पनि पर्दछन् । जब केटी केटाको घर पुगिन्छन्, नयाँ दलहादुलही वर बस्ने कोठाको भित्तामा कोप्रो नामक परम्परागत चित्रहरु कोरिएका हुन्छन् । कोप्रो वैवाहिक जीवनमा सद्भाव र सन्तान लाभको आशीर्वादको प्रतीक हो । विवाह भएको एक वर्ष पछि यसरी भित्तामा बनाइएको कोप्रो मेटाउनु पर्छ र त्यसपछि पहिलो वार्षिकोत्सवको भोज दिइन्छ ।

धेरैजसो परिवारले अहिले सिधै हिन्दू बिहेको रित मात्रै पालना गरिरहेका भए पनि कमला दनुवार जस्ता केही मानिसहरूले परम्परा अनुसार विवाह गरेका पनि छन् । कमलाले आफ्नो छोराहरूको विवाह सबै दनुवारी रितीरिवाजको पालन गर्दै सम्पन्न गरेको तर छाड्नाजस्ता नकारात्मक पक्षहरू भने नगरेको कुरा गर्वका साथ सुनाइन् ।

यी बाहेक दनुवार समुदायमा केही सामाजिक निषेधहरू पनि रहेको पाइयो । जस्तै केही पारिवारिक सम्बन्धहरू (मामा-ससुरा र भान्जी-बुहारी, जेठाजु-भाई बुहारी) बीच कुनै पनि किसिमको सम्बन्धमा पुर्णत बन्देज छ । यहाँसम्मकि गल्तीले छोडियो भने पनि समाज सामु क्षमायाचना गर्दै शिर उभ्याउनी रक्सी राखेर माफी माग्नु पर्ने चलन रहेको छ ।

ज. दनुवार आदिवासी जनजातिका केही आदिवासी ज्ञान र सिपहरु

यस खण्डमा उदयपुरमा हालसम्म अभ्यास हुँदै आएका दनुवार समुदायका केही महत्वपूर्ण आदिवासी ज्ञान र सिपहरुको संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

दनुवारहरुले मान्द्रो, चट्टाई, छत्री, घुम, ढडिया, खित्रा, पंखा लगायतका घरायसी तथा खेतीपातीसम्बन्धी विभिन्न सामग्री बनाउने गरेका छन् । यसका लागि मुख्य कच्चा पदार्थका रूपमा बाँस प्रयोग गरिन्छ भने नरिवलको रेशा, जङ्गली नर्कट घाँस तथा अन्य स्थानीय रूपमा उपलब्ध सामग्रीहरु पनि प्रयोग गरिन्छ ।

७० वर्षीया बिन्दी माया दनुवारले उहिले महिलाहरुले परालको गुन्द्री, ढाकी, फिफी, रंगीन डोका-डालो तथा चाल्नी जस्ता थुप्रै घरायसी सामग्रीहरु आफै बनाउने गरेका थिए । उनी आफै अझै पनि गुन्द्री र ढाकी बनाउने गर्छिन् । उनका अनुसार आमाहरुले छोरीहरुलाई सामाजिक मुल्य, शिष्टाचार तथा खानाको ज्ञानसँगै यी बुन्ने सिपहरु पनि सिकाउने गर्थे ।

दनुवारमाझ लोकप्रिय बर्मीको फल जरबाट अचार बनाइन्छ

दनुवार समुदायका धेरै सदस्यहरुले आफूहरुलाई अन्य समुदायहरुभन्दा विशिष्ट बनाउने पहिचान भनेको आफ्नो खाद्य प्रणालीलाई मान्छन् जस सम्बन्धी उनीहरुको प्रशस्त सिप र ज्ञानहरु रहेका छन् । दनुवार आदिवासी समुदायको परम्परागत खानपिनबाट उनीहरुको प्रकृतिसँगको घनिष्ठ सम्बन्ध र वरपरको प्राकृतिक वातावरणमा निर्भर जीवनशैली छर्लङ्ग हुन्छ । उनीहरुको खानामा प्राय प्राकृतिक खाद्यवस्तुहरु त्यसमा पनि वनजंगल, पाखा, खुल्ला तिर अरुले जंगली भन्ने सागपात, विरुवा, फलफुल, तरकारीहरु रहेका छन् । दनुवारका

जंगली च्याउ र टाँकीको फुल

केही विशेष परिकारहरूमा बर्मी (तितो हुने जंगली भाण्टा वा बिहींको जंगली प्रजाति) बाट बनाइने अचार, निगुरो, जङ्गली तरुलहरु, केराको फुल वा बुझा, काब्रा र टोटेला फुल आदि पर्दछन् । पहिले पहिले दनुवारहरूको आहारमा जंगलबाट खोजेर ल्याइने खाद्य सामग्री र कन्दमुल नै प्रमुख स्रोत हुन्थे । मासुको स्रोतका रूपमा घुँगी, माछा, गंगटो आदि पर्छन् । दनुवारहरूसँग माछा मार्ने विभिन्न तरिका छन् जसमा खेतबारीमा पानी जमाई माछा मार्ने र कुसुन वा तोरीको दाना प्रयोग गरेर माछा मार्ने विधि लगायत छन् ।

दनुवारहरूको अर्को मौलिक अभ्यास भनेको घुँगी, माछा वा गंगटोको उसुन बनाई खाने हो जसमा यिनीहरूलाई चुलोमा खरानी र कोइलाले छोपेर राम्ररी पकाइन्छ । बगिया रोटी दनुवारहरूको अर्को विशेष खाना हो जसको सांस्कृतिक महत्व पनि उत्तिकै रहेको छ । गंगटा पनि अर्को विशेष परिकार मानिन्छ जसलाई प्रायः अचारको रूपमा खाने गरिन्छ । अण्डी धानबाट बनाईने अण्डी रक्सी दनुवार खाद्य प्रणालीको पहिचान बोकेको अर्को मौलिक परिकार हो जसको विस्तृत चर्चा तल्लो खण्डमा गरिएको छ ।

उदयपुरका दनुवारहरूमा यी यस्ता आदिवासी ज्ञानहरु अभैसम्म सुरक्षित छ । तर औपचारिक संरक्षणका प्रयासको अभाव र आधुनिक तथा सस्ता विकल्पहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्नाले यी ज्ञान र सिपहरु संकटापन्न हुने जोखिम पनि उत्तिकै छ (DGSU, २०१८) ।

भ. उदयपुर जिल्लाका आदिवासी दनुवारहरूको ऐतिहासिक सिमान्तीकरण

दनुवारहरू आफ्नै भुमी, भाषा, संस्कृति र ज्ञान प्रणाली भएका एक आदिवासी समुदाय हुन् । पुस्तौंदेखि उनीहरू प्रकृतिको सामिप्यमा रही कृषि, वन र नदीमा निर्भर भएर जीवन निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् । उदयपुरमा दनुवारहरू कुनै समय सम्मानजनक रूपमा आत्मनिर्भर भई बसिरहेका थिए । तर समयसँगै राज्य प्रणाली, शक्तिशाली समूहहरू र सामाजिक भेदभावका कारण उनीहरूको भुमि, संस्कृति र पहिचानसम्बन्धी अधिकारहरू कमजोर हुँदै गएको पाइयो । सांस्कृतिक पहिचानको अवमुल्यन, भुमी र जग्गा जमिनहरू हराउँदै जानु, शिक्षा तथा राजनीतिक क्षेत्रबाट टाढा र प्रभुत्वशाली समुहहरूद्वारा गरिएका भेदभावका कारण दनुवारहरूले लामो अनि तहगत सिमान्तीकरणको चपेटामा परेको देखिन्छ ।

यस्तो ऐतिहासिक सिमान्तीकरणलाई यहाँ मुख्य चारवटा बुँदाबाट विश्लेषण गरिएको छ :

अ. भुमी खोसिएको इतिहास

उदयपुरमा दनुवारहरूको गरिवी र आर्थिक कमजोरीको मुख्य कारणका रूपमा उनीहरूको भुमी र जग्गा जमिनहरू खोसिनु पनि प्रमुख हो भन्ने बलियो आधारहरू देखिए । दनुवारका पुर्खाहरू मकवानपुर, काभ्रे लगायत स्थानहरूबाट बसाइँ सरेर आएका थिए । यहाँको वन फाँडेर खेतीयोग्य जमिन बनाए र आफ्नो बस्तीहरू स्थापित गरे । उनीहरू त्यस क्षेत्रका पहिलो बासिन्दा थिए र केही दशक अगाडि सम्म पनि यस क्षेत्रका जमीन्दारका रूपमा चिनिन्थे । केही परिवारसँग ४० देखि १८० बिगाहासम्म जग्गा जमिन रहेको बताइन्छ ।

उदयपुर नगरपालिकाको एक दृश्य

दनुवारहरूले पहिलो आवादी गरेर यसरी बस्ती बसालेको यो स्थान उनीहरूको आफ्नो थातथलो भएको थियो र यहाँ स्वतन्त्रतापूर्वक उनीहरू जिवनयापन गरिरहेका थिए । राणा शासनकाल र त्यसपछि, पन्चायतमा विर्ता, मौजा र जिमदार प्रणालीजस्ता सामन्ती भुमी व्यवस्थाको सुरुआतसँगै दनुवारहरूको सामाजिक र भुमी स्वामित्वको अवस्थामा आकाश पातालको परिवर्तन भयो । व्यापक अशिक्षा र राजनीतिक चेतनाको अभावका कारण धेरै दनुवारहरूले आफ्नो जमिन आधिकारिक रूपमा दर्ता नै गर्न सकेनन् । परिणामस्वरूप पुस्तौंदेखि जोतेर आएको उनीहरूको जमिन विर्ता अन्तर्गत गाभियो र अभिजात वर्ग, सैन्य अधिकारीहरू वा शासक वर्ग तथा शक्ति केन्द्रसँग नजिक रहेका व्यक्तिहरूलाई ती भुमीहरू हस्तान्तरण गरियो ।

उदयपुरमा अवस्थित धान खेतको दृश्य

सामाजिक दबाव, धुर्त्याई, छलकपट, बलजफती लगायत अनेक कारणबाट आफ्नो जमिन खोसिएको तितो अनुभव र दर्दनाक कथाहरू प्राय उदयपुरका सबै दनुवार परिवारमा रहेको छ । रिस्कका एक दनुवार अगुवाले त्यसबेलाका शक्तिशाली अन्य समुदायका मानिसहरूले कसरी मित र माइतजस्ता सांस्कृतिक चलन र दनुवार को सोभोपनाको फाइदा उठाई जग्गा हत्याइन्थ्यो भन्ने उदाहरण दिए । त्यस्ता घरका महिला छोरीचेलीले राम्रो जग्गा भएको दनुवार घरमुलीलाई बोलाई माइत दिएर जग्गाको माग गर्ने जुक्ति गर्ने गरेका थिए । उनीहरूको आँखा ती दनुवारको कुनै राम्रो खेतीयोग्य जमिनमा हुने गर्थ्यो । यदि कसैले यस्ता माग अस्वीकार गरेमा धम्की, हिंसा वा भूटा कानुनी मुद्दाहरूको सामना गर्नुपर्थ्यो । ती अगुवा भन्छन्, “धनी सामन्तका घरका

महिलाहरू नाङ्लोमा फलफूल, मिठाई र अन्य सामान राखेर दनुवार पुरुषहरूसामु राख्थे र यो उनीहरूको माइत हो भन्थे । अनि बदलामा हामीले के दिने भनेर सोध्थे । उनीहरूले यसलाई माया र सम्मान जस्तो देखाए पनि त्यो दनुवारहरूको लागि पासो थियो । हामीले नमान्दा विभिन्न तरिकाले दुःख दिन्थे, अन्ततः हामी भुक्त बाध्य हुन्थ्यौं ।” धेरै दनुवारहरूले अस्वीकार गर्दा पर्न सक्ने परिणामको डरले आफ्नो उर्वर जमिन यस्ता परिवारहरूलाई सुम्पिन बाध्य भए ।

सन् १९५० को दशकमा औलो उन्मूलन भएपछि तराई क्षेत्रमा बसाइँसराइ तिब्र रूपमा बढ्यो । योसँगै कतिपय पछि आएका व्यक्ति र समुदायहरूले त्यतिबेलाका सम्पन्न जग्गा धेरै भएका दनुवार परिवारहरूलाई आफ्नो निशानामा पारे । उनीहरूलाई फकाइफुलाई, छलकपट तथा सामाजिक चलन-परम्पराको प्रयोगमार्फत दनुवारहरूको जमिन क्रमशः खोसिंदै गयो । केही दनुवारहरूले अन्याय र जालसाजीका विरुद्ध मुद्दाहरू पनि गरे तर अदालतका मुद्दाहरू वर्षौंसम्म लम्बिँदा निर्णय पर्खिंदै नै कति दनुवार पुर्खाहरूले मृत्युवरण गरे । र यस्ता मुद्दाहरूको अन्त्यमा निर्णय पनि विभेदकारी आउँथे र बाँकी रहेका परिवारजनलाई क्षतिपूर्तिका रूपमा केही कट्टा जमिन फिर्ता दिएर थामथुम पारिन्थ्यो ।

घटना अध्ययन

कसरी उदयपुरका दनुवारहरूले आफ्नो जमिन गुमाए ?

कथा १

“मलाई थाहा छैन हामी दनुवार किन यति सोभो र इमान्दार छौं । मलाई यति मात्र थाहा छ कि हाम्रो असल हृदयको कारणले हामीले दुःख भोगेका छौं । वास्तविक समस्या तब सुरु भयो जब मानिसहरूले औलो उन्मूलन पछि हाम्रो क्षेत्रमा बसोबास गर्न थाले । के तपाईंलाई थाहा छ कि दनुवारहरू पहिले यहाँ जमिन्दारको रूपमा चिनिन्थे? मेरो बुबाको पनि जग्गाजमिन अथाह थियो । तर अहिले हामीसँग त्यसको सानो भाग मात्र बाँकी छ ।

हाम्रो परिवारले जग्गा गुमाउनुको कारण भनेको मेरो बुबाको मितेरी साइनोले हो । बुबाको २२ मितहरू थिए । यहाँ बसोबास गर्न आएका नयाँ मानिसहरू धेरैले उहाँसँग मित लगाए । मेरो बुबा मान्छे मन परेर मितेरी जोडेका हैनन् । त्यो बेला मित लगाए पछि दनुवारहरूले आफ्नो मितलाई जग्गा उपहार दिन्थे त्यही भएर । मेरो बुवाले जसले मित लाउँछु भने पनि नाइ कहिले भनेन् । उहाँले कसैलाई ११ कट्टा, अर्कोलाई ७ कट्टा दिनु भएको मलाई नै थाहा छ । अनि यो क्रम यसरी नै पछिसम्म नि चलि रट्यो । मलाई याद छ बाजेको पालासम्म हाम्रो घरमा १३ जना कामदार राख्यौं । हामी यहाँ वरपरका सबैभन्दा सम्पन्न घरपरिवारहरू मध्ये एक थियौं ।

तर म हुर्कन नपाउँदै यो सबै कुरामा ठुलो परिवर्तन आइसकेको थियो । मेरो बुवाले मितलाई जग्गा दिने मात्र हैन त्यहाँ आफैले काम पनि गरिदिनुहुन्थ्यो । उहाँले दिनभरि मितलाई दिएको खेतमा काम गर्नुहुन्थ्यो । यता हाम्रो घरमा खानाको नै अभाव हुन थाल्यो । हामी केटाकेटी हुँदा कति धेरै दिन भोकै बस्थ्यौं । बुवाले खेतीपाती सबै गरेर भएको उब्जनी भने सबै मितले लग्थे । त्यो खेत पनि हाम्रै, काम गर्ने पनि हामी नै

तर त्यसको उब्जनी भने अर्केले लाने हामी घरमा भोकै । त्यहाँ काम गरेर बापत न बुवाले कहिले पैसा अथवा ज्याला नै पाउनुभयो ।

म बालक हुँदा कहिलेकाँही बुवाको हात समातेर उहाँसँग मितको खेत वा घरमा जाँन्थे किनभने त्यहाँ खान पाइन्छ भन्ने मलाई थाहा थियो । बुवा काम गर्दा हामी खेतको आलीमा कुरेर बस्थ्यौं । जब बुवालाई उनीहरुले भात ल्याइदिन्थे बुवाले खाइसकेर हामी केटाकेटीलाई अलिकति छोडिदिनुहुन्थ्यो अनि त्यही उब्रेको भातमा हामी केटाकेटी तछ्छाडमछ्छाड गर्दै आफ्नो भोक मेट्थ्यौं ।

बाजे र बुवाको पालाको जग्गाको हामीसँग अब एउटा सानो भाग मात्रै बाँकी छ । अचम्मको कुरा त के भनी त्यती जमिनवाट नै पनि आज हाम्रो परिवारलाई खान पुगी राखेको छ । त्यति मात्रै कहाँ हो र ? मेरी आमाले अहिले केही चामल उब्रिने भएकाले बेच्नु पनि हुन्छ । विगत र अहिलेलाई तुलना गरेर हेर्दा अब मैले के बुँफे भने हामीले खान नपुगेको त मेरो बुवा सधैं अरूको लागि काम गरिरहनुभएको थियो, राम्रो मित बन्ने प्रयास गरिरहनुभएको थियो त्यसकारण आफ्नो खेतीपातीमा समय नै दिन नपाएर हाम्रो उब्जनी नभएको रहेछ । यो भन्दा अरु त म के भनौं ? हामी दनुवारहरुको जिवन यस्ता जग्गा गुमेका अनि अनेक पीडादायी र हृदयविदारक कथाहरुले भरिएको छ ।”

(त्रियुगा नगरपालिकाको राजाबासका एक युवा दनुवार पुरुषद्वारा भनिएको)

कथा २

“विगतमा शक्तिशाली वर्गले प्रयोग गर्ने अनेक जालझेल र तिकडममा परेर धेरै दनुवारहरुले आफ्नो जग्गा गुमाएका छन् । मेरो बुवाको मृत्यु हुँदा म लगभग १४ वर्षको थिएँ । त्यतिबेला हाम्रो क्षेत्रमा एक धेरै शक्तिशाली व्यक्ति थिए । उनी त्यसबेलाका हाम्रो भेगका जिमदार र अञ्चल सभापति थिए ।

हामी बुवाको १३ औं दिनको अन्त्येष्टि संस्कार गरिरहेका बेला ती जिमदार हाम्रो घरमा आए । म त्यतिबेला कक्षा ६ मा पढ्दै थिएँ । त्यो बेला दनुवारहरु एकदम कम स्कुल जान्थे । परिवारको जेठो छोरा भएको कारण बुवाको मृत्युपछि म नै घरमुली बनिसकेको थिएँ । ती व्यक्तिले मेरो घर आएर भन्न थाले कि हाम्रो बुवाले उनको बाट उहाँबाट ऋण लिनुभएको थियो त्यो तिर्न बाँकि छ ।

उक्त व्यक्तिसँग मेरो बुवाले एक पटक लगभग रु ६००० ऋण लिनुभएको थियो । सामान्य लेखपढ गर्न सिकेपछि नै केही वर्ष अगाडि देखि बुवाको हिसाबकिताब मैले हेर्न थालिसकेको थिएँ । त्यसैले मलाई थाहा थियो कि ऋण हामीले चुक्ता गरिसकेका थियौं र तमसुक पनि च्यातिसकेको थियो । जब मैले जिमदारलाई यो कुरा भने उनले रिसाएर ऋण अझै बाँकी रहेको र उनीसँग त्यसको कागज भएको भनेर भने । तर मैले डेग नचले पछि उनी त्यो दिन फर्केर गए ।

केही दिन पछि उनी फेरी त्यही भन्दै हाम्रो घर आए । फेरि पनि मैले अस्वीकार गरें । मलाई डर पनि थियो किनकी उनी निक्कै शक्तिशाली मान्छे थिए । उनले मालपोत सम्बन्धी कागजात र कामहरु पनि हेर्ने गर्थे । तैपनि मैले आफ्नो अडानवाट पछि हट्टिन । सौभाग्यवश त्यस बेला मेरो एकजनो काका प्रधान

पञ्च हुनुहुन्थ्यो । म काका कहाँ गएँ र उहाँलाई सबै कुरा भन्ने । उहाँले जिम्दारको कुनै ठोस सबुत प्रमाण नभएको त्यत्तिकै धस्काएको र मैले चिन्ता गर्नु पर्दैन केही हुँदैन भनेर भन्नुभएपछि अलिक आँट मिल्यो ।

जब जिम्दार तेस्रो पटक आएर फेरी उही रटान लगाउन थाले मलाई पनि औधी रिस उठ्यो । आक्रोशमा मैले भन्ने “हामी तीन दाजुभाइ हौं र यदि फेरि यहाँ मेरो घरमा आइस् र पैसा मागिस् भने तँलाई मारेर जेल जान्छु । मेरा बाँकी भाइहरूले परिवार हेर्नेछन् ।” मेरो रिस देखेर त्यसपछि भने उनी डराए । “ठिकै छ, छाड्दे, तेरो बाउ पनि बितीहाल्यो यो ऋण मेरो तर्फबाट तिमीहरूलाई मिनाहा नै भयो” भन्दै उनी कुले लम ठोके र फेरि हाम्रो घरमा कहिले पाइला टेकेनन् ।

त्यस बेलको हामी तुलनात्मक रूपमा सम्पन्न दनुवार परिवार थियौं । म साक्षर थिएँ र मेरो काका प्रधान पञ्च हुनुहुन्थ्यो । त्यति हुँदा हुँदै पनि जिम्दारले हामीलाई छल गरेर हाम्रो जग्गा लिन खोज्यो । धेरै अन्य दनुवार परिवारहरू त्यति भाग्यमानी थिएनन् । उनीहरूलाई हिसाबकिताब राख्न पनि आउँदैन थियो, पढ्न पनि जान्दैन थिए । उनीहरूको आफ्नो मान्दे अलिक माथिल्लो ठाउँमा पनि कोही थिएनन् । कतिपय दनुवारहरू कति सजिलै ठगिन्थे । यो मेरो जीवनको एउटा उदाहरण मात्र हो । मैले हाम्रो जग्गा जोगाउन यस्ता धेरै संघर्षहरू, कानुनी लडाइँहरू पनि सामना गरेको छु । हाम्रो संघर्षका कथाहरू लेख्न थाल्यो भने त एउटा पुस्तकमा पनि अर्द्धशतक शायद ।”

(रिस्क गाउँ, कटारीका करिब ५० वर्षिय एक दनुवार पुरुषको अनुभव)

यस्ता कथा र उदाहरणहरू उदयपुरका दनुवारहरूसंग प्रशस्तै रहेका छन् । विगतमा जमिन्दार वा धेरै जग्गा जमिन भएका सम्पन्न कृषक दनुवारहरू आज कतिपय ज्यालादारी श्रमिक वा मजदुर भएर जिविकोपार्जन गरिरहेका छन् । केहीले घरेलु कामदारका रूपमा पनि काम गरिरहेका छन् र केही सिमित व्यक्तिहरूमात्रै अन्य रोजगारी गरिराखेका छन् (DGSU, २०१८ पृ.८)

आ. अशिक्षा र राजनैतिक बहिष्करण

अहिलेको एक पुस्ता अधिसम्म पनि दनुवारहरू औपचारिक शिक्षाको पहुँच बाहिर नै थिए । उनीहरूले यस्तो बाहिरी शिक्षा र बाहिरी मानिसहरूप्रति संकोच र शंका व्यक्त गर्दथे । विद्यालय स्थापना वा शिक्षण कार्यमा कुनै दनुवार संलग्न नभएकाले कारण पनि यस्तो भएको हुन सक्छ । दनुवार समुदायमा खेतीपातीलाई नै जीवनयापनको मुख्य आधार मानिन्थ्यो र विद्यालय जानु खासै आवश्यक ठानेका थिएनन् । विद्यालय पठाउनु पर्छ भन्ने अभियान चलेपछि पनि गरिबी, घरको काम र चेतनाको अभावले दनुवारले आफ्ना बालबालिकाहरू ढिलो विद्यालय पठाउँथे वा कतिपय विद्यालय नै गएनन् । अध्ययन भ्रमणमा भेटिएका धेरै वृद्धवृद्धाहरूले उ बेला आफुहरूलाई शिक्षा किन महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा थाहा नै नभएको कुरा व्यक्त गरेका थिए ।

यसरी शिक्षाबाट बन्चित भइरहेका बेला राजनीतिक बहिष्करण र चेतनाको अभावसँग पनि मिसिएर दनुवारहरू अझै सिमान्तकृत हुन पुगे । यसको परिणामस्वरूप दनुवारहरूको राजनीतिक आवाज कमजोर वा नगण्य भयो । उनीहरूको स्थानीय नेतृत्व वा निर्णायक निकाय र तहहरूमा प्रतिनिधित्व भएन । यसले

गर्दा जमिन खोसिने र गुमाउने क्रममा थप सजिलो भएर आयो । शिक्षा र राजनीतिक पहुँच नहुँदा समुदायले भूमी हरण मात्रै नभइ अन्य धेरै अन्याय र विभेद भोग्नु पर्‍यो ।

दनुवार भाषा लोप हुनुमा एक कारण यही राजनीतिक बहिष्करण रहेको छ । राजकुमार दनुवारले शिक्षा अभाव र प्रभुत्वशाली समूहहरूको देखासिकी गर्ने दबावका कारण धेरै वर्षअघिदेखि भाषा नबोल्ने, लुकीछिपी मात्रै बोल्ने गर्दागर्दै पुर्णत हराएको कुरा बताए । उनको शब्दमा, "दनुवारहरू पढेलेखेका थिएनौं । गाउँबा ठुलाठालुले जे भन्यो त्यही मान्थ्यौं । र अरुहरूले हेय नगरोस् भनेर उनीहरूकै देखासिकी गर्थ्यौं । उनीहरूलाई खुशी पार्ने प्रक्रियामा आफ्नै भाषा विसिँदै गयो । अहिले हाम्रो भाषा मृत्यु संस्कार र विवाहमा अलि अलि मन्त्रजस्तो उच्चारण हुने अवस्थामा मात्र बाँचेको छ ।"

इ. अन्य समुदायको दृष्टिकोण र विभेद

दनुवारहरूले बर्चस्वशाली समूहहरू तथा अन्य जातीहरूबाट धेरै भेदभावको सामना गर्नुपरेको थियो । अन्य समुदायका पुरुषहरूले दनुवार महिलाहरूलाई लाज नभएको, गाँवार र आफुहरूभन्दा तल्लो स्तरको भनेर हेप्ने गरेको अनुभवहरू पाका दनुवार महिलाहरूले सुनाए । बन्दना दनुवारले आफ्नो किशोरावस्थामा दनुवार केटीहरूलाई कसरी हेपिन्थ्यो भन्ने कुरा सम्झँदै भनिन्, "मानिसहरू मलाई भन्थे कि हामी सानैमा भागेर बिहे गर्छौं, राम्रोसँग बोलि जान्दैनौं र हामी तल्लो स्तरका हौं ।"

कमला दनुवारले अरूको खेतमा काम गर्दा दनुवार महिलाहरूलाई अछुतभैँ व्यवहार गरिने र अपमानित गरिने गरेको कुरा सुनाइन् । कतिपय दनुवार महिलाहरू प्रभुत्वशाली जातिका पुरुषहरूबाट शोषण र यौन हिंसाको शिकार पनि भए । यस्ता हिंसाका घटनाहरू अहिले धेरै हदसम्म घटेको छ किनकि दनुवार महिलाहरू पहिलेभन्दा बढी बोल्ने, संगठित र आत्मनिर्भर भएका छन् यद्यपि भेदभाव अझै कायम छ ।

दनुवार बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा हेप्ने र गिज्याउने गरिन्थो । उनीहरूलाई हेपेर प्रायः "घुँगी" भनेर बोलाइन्थ्यो, जुन दनुवार समुदायले परम्परागत रूपमा घोंगा खाने चलनलाई होच्याउने शब्द हो । आफु र आफ्ना छोराछोरीहरूलाई यसरी हेप्दा निककै साहसी भएर सामना गर्नुपरेको अनुभव बृद्धा बिन्दी माया दनुवारको छ । तर यसरी सामना गर्दागर्दै पनि केटाकेटीको कलिलो मानसिकतामा दिर्घकालीन आघात परेको नै हुन्छ, उनको भनाईमा । दनुवार बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको लवज, रूपरङ्ग, संस्कार र खानेकुराका कारण अपमानित गरिन्थ्यो । फलस्वरूप धेरैजसो विद्यालयको वातावरणसँग घुलमिल हुन नसकी एक-दुई वर्षमै पढाइ छोड्थे । रिस्कका ७० वर्षीय एक व्यक्तिले बाल्यकालका आँना केही साथीहरू विद्यालय शुरुमा गए पनि काइते (मधेशको कायस्थ समुदायका लागि प्रयोग गरिने शब्द) शिक्षकले दिनहुँ निर्घात कुट्ने भएकाले विद्यालयबाट भागेको कुरा सुनाए ।

उदयपुरमा दनुवार आदिवासी तथा महिलाका अधिकारका क्षेत्रमा सक्रिय युवा अभियन्ता बन्दना दनुवारले आफुले काम गरेका केही युवा दनुवार महिलाहरू सानैमा भोगेको अपमान सम्झँदै रोएको अनुभव बाँडिन् । ती युवतीहरूले पहिले पहिले आफु दनुवार भएकोमा लाग महसुस गर्ने र आफुहरू अर्को समुदायमा जन्मिएको भए पनि हुने भनेर सोच्ने गरेका थिए ।

वर्तमानमा समेत दनुवारहरूले दनुवार भनेको को हो, के हो, कुन जाति र वर्ग हो भनेर निरन्तर शंका र सोधपुछको सामना गर्नुपर्छ । उनीहरूलाई प्रायः दलित समुदायसँग जोडेर त्यही अनुसार व्यवहार गरिन्छ । रोजगारी पाउन र हेलाहोचोबाट बच्न उदयपुरका धेरै दनुवारहरूले आफ्नो थर नै फेर्ने गरेका छन् । विशेषगरी भारतीय सेनामा भर्ते हुन थुप्रै व्यक्तिहरूले आफ्नो थर राई भनेर परिवर्तन गरेको उदाहरणहरू अध्ययनमा भेटिए ।

यी घटनाहरू दनुवार समुदायमाथि अरू समुह र राज्यद्वारा गरिएको गहिरो सामाजिक भेदभावको सानो झल्को मात्रै हो । यस्ता भेदभावहरू धेरै हदसम्म घटेका भए पनि पुरै निर्मुल भने भएको छैन र उदयपुर बाहिर जहाँ दनुवार आदिवासी समुदायबारे आमजनलाई केही थाहा नै छैन त्यहाँ अझै पनि प्रत्यक्ष विभेद, खिल्ली र अपमान धेरै दनुवारहरूले भोगिरहेका छन् ।

ई. आन्तरिक तत्वहरू

अध्ययनका क्रममा भेटिएका अधिकांश व्यक्तिहरूले दनुवारहरूको कमजोर सामाजिक-आर्थिक अवस्थाको केही कारण समुदायभित्रकै अभ्यासहरू पनि भएको बताए । कतिपय दनुवारका चालचलन र अभ्यासहरू समयअनुकूल नभएको वा हानिकारक थिए भन्ने उनीहरूको भनाई थियो ।

ऐतिहासिक रूपमा दनुवारहरूले आदिवासी शैलीको अभ्यास, संस्कार, भाषा र जिवनपद्धतिको पालना गरिरहेका थिए । उनीहरू मुख्यतः खेतीपाती, माछा मार्ने, जङ्गली कन्दमुल संकलन र सिकारमा निर्भर थिए र नदी तथा वनसँग नजिकको सामिप्यतामा जीवन बिताउँथे । मौखिक श्रुतिकथनहरू अनुसार राज्य र सामन्ती भूमि प्रणालीको विस्तार हुनुअघि उदयपुरमा दनुवार र थारु दुवै समुदाय तुलनात्मक रूपमा सम्पन्न जमिन्दार र भूमिपती रहेको संकेत गर्छ ।

केही परम्परागत अभ्यासहरू सांस्कृतिक रूपमा महत्वपूर्ण भए पनि समयसँगै तिनलाई निरन्तरता दिन कठिन हुँदै गयो । विवाह संस्कारहरू खर्चला थिए र विगतमा विशेषगरी धेरै जमिन भएका परिवारहरूमा बालविवाह सामान्य थियो (NDSU et al २०२३) । यस्ता अभ्यासहरूले कहिलेकाहीं परिवारलाई जमिन वा गाइवस्तु बेचन बाध्य बनाउँथ्यो । जाँडरक्सीको अत्यधिक सेवन र ठुला सामूहिक भोजहरू पनि सामुदायिक जीवनको हिस्सा थिए । अन्य बाह्य कारणले आफ्नो जग्गा जमिन खोसिँदै गरिबी बढ्दै गएको अवस्थामा यस्ता चालचलनले आर्थिक दबाव झन् बढायो (NDSU et al. २०२३ पृ. ६)। दनुवार महिलाहरूले वर्षभरि पुग्ने चामल, मकै र कोदो जस्ता अन्न, जाँड र रक्सी बनाएर मदिरा ३ वा ६ महिनामै सकिने गरेको स्मरण गरे ।

विगतमा गरिब परिवारका केटाका लागि विवाह गर्नु निकै चर्को थियो किनकि केटी पक्षलाई महँगो उपहार र जिन्सीहरू चाहिन्थ्यो । विवाह एक हप्तादेखि लगभग एक महिनासम्म चल्ने गर्थ्यो र यसले केटाकेटी दुवै पक्षमा ठूलो खर्चको भार हुन्थ्यो । शिशुको पास्नी संस्कारसमेत कहिलेकाहीं तीन वर्षसम्म चल्ने गर्थ्यो किनकि पास्नीको दिन भोजमा उपस्थित हुन नसकेकाहरूलाई तीन वर्षसम्म भोज खुवाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता थियो ।

यी खर्चिला र अति भन्कटिलो सामाजिक संस्कारहरू सम्पन्न गर्नका लागि पैसाको जरुरी पर्दथ्यो । दनुवारहरूसँग जमिन बाहेक अन्य आम्दानीका साधन नहुँदा धेरैले केही कार्जे पच्यो भने जग्गा नै सस्तोमा बेच्ने गरेका थिए । उदयपुरका दनुवारहरूमा भव्य भोज वा उत्सव गर्न जमिन बेच्ने चलन आजसम्म पनि केही हदसम्म कायम रहेको पाइयो ।

भाग ३: दनुवार समुदायभित्रको लैंगिक आयाम

नेपालका आदिवासी समुदायमा पितृसत्तात्मक सोच छैन र लैङ्गिक समानता हल्छ भन्ने तर्क धेरै आदिवासी विज्ञ र विद्वानहरूले गर्दै आएका छन्। तर व्यवहारमा भने यस्तो छैन। केही हदसम्म आदिवासी महिलाहरूले नेपालका मूलधारका नारीवादी आन्दोलनले उठाउने समस्याहरू भोग्नु नपरेको हुन सक्छ किनकि ती आन्दोलनहरू मुख्यतः प्रभुत्वशाली हिन्दु वा उच्च जातीय समुदायका महिलाको भोगाईमा आधारित छन्। तर यसको अर्थ आदिवासी महिलाहरू पितृसत्ताबाट मुक्त छन् भन्ने कदापि होइन। आदिवासी महिलाहरूको आफ्नै समुदाय भित्र पनि पितृसत्ता विरुद्ध आफ्नै प्रकारका संघर्षहरू छन्। उदयपुरका दनुवार आदिवासी समुदाय यसको एक स्पष्ट उदाहरण हो।

अन्तर्वार्ताका क्रममा साथै लेख तथा पुस्तकहरूमा समेत (DGSU २०१८, पृ. ६२) दनुवार पुरुषहरूले आफ्नो समुदायमा लैङ्गिक असमानता नभएको र पुरुष र महिला समान भएको भन्ने दाबी गरेका छन् तर पुरुषहरूको दाबी र भनाईको विपरित दनुवार महिलाहरूले भने पितृसत्ता यहाँ पनि गहिरो गरी जरा गाडेको कुरा सुनाए। उनीहरूले भोगेको अनुभूति, उनीहरूको लेख र जिवनका अनुभवबाट पितृसत्ता तथा महिलामाथि हुने भेदभाव र लैंगिक असमानताहरू उजागर भएका छन्।

तर यति भनिरहँदा दनुवार महिलाहरूले दनुवार समाज महिलाको सशक्तीकरण र स्वतन्त्रताको सवालमा केही हदसम्म उदार रहेको स्वीकार गरे। तर विगत केही वर्ष अगाडि सम्म पनि आफ्नो समाजमा व्याप्त गहिरो लैङ्गिक विभेद, पितृसत्ता तथा महिलाहरूमाथि हुने व्यापक हिंसाको पनि उनीहरूले चर्चा गरे। बढ्दो चेतना, शिक्षा र महिलाहरूको आफ्नै अथक प्रयास र संघर्षका कारण मात्रै आज दनुवार समाज यो अवस्थामा आएको हो भनेर उनीहरूले भने। यस्तो भर्खरैको तितो लैंगिक असामावेशी दनुवार समाजमा त्यसको र हलपहल अवशेषहरू अझै पनि देखिन्छ। साथै हिन्दु र अन्य बाह्य प्रभावहरूले दनुवार समाजका रहेका केही लैङ्गिकमैत्री र सकारात्मक पक्षहरूलाई पनि कमजोर बनाएको पनि पाइयो।

क. दनुवार समुदाय भित्रको लैंगिक भुमिका र महिलाको स्थिती

वर्तमान समयमा उदयपुरका दनुवार समुदायमा विगतको तुलनामा लैङ्गिक भेदभाव उल्लेखनिय रूपमा हटेको देखियो। पहिले छोरीहरू “अरूको घर जाने जात” भन्ने धारणा थियो र उनीहरूले पढेर काम छैन भन्ने मान्यता व्याप्त थियो। त्यसका साथै छोरीहरूले पढ्न गए अन्य जातका संग जान्छन् भन्ने एउटा रूढीवादी सोच पनि थियो।

यहाँ एउटा चाखलाग्दो कुरा के आयो भने विगतमा त्यस क्षेत्रमा क्षेत्री-बाहुन वा अन्य समुदायका बस्तीहरू बसेका नै थिएन्। त्यहाँ थारु र दनुवार समुदाय मात्र बसोबास गर्थे र दुवै समुदायले आफ्ना छोरीहरूलाई फरक व्यवहार गर्थे र पछि विद्यालय आएपछि पनि विद्यालय पठाउँदैन थिए। त्यसकारण धेरैले दनुवार समुदायमा देखिएका केही पितृसत्तात्मक सोच बाहिरियाबाट मात्र सिकिएका नभई समुदायभित्रै अन्तर्निहित रहेको थियो भनेर यस्ता उदाहरण दिए।

शिक्षिका लक्ष्मी दनुवारले आजका युवतीहरूसँग पहिलेभन्दा धेरै विकल्पहरू रहेको उल्लेख गरिन् । छोरी र बुहारीहरू अहिले विद्यालय जान र शिक्षा हासिल गर्ने मौका पाएका छन् जसले उनीहरूको जीवनमा ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ । उनका अनुसार कतिपय पढेलेखेका दनुवार महिलाहरूले औपचारिक रोजगारी नपाए पनि उनीहरूको समग्र जीवनस्तरमा सुधार आएको छ । मिना दनुवारले विगतमा आफ्नो परिवारले आफूलाई विद्यालय नपठाएको र आफू कक्षामा जान घरबाट भाग्ने गरेको कुरा जाहेर गरेकी छन् । तर सानै उमेरमा परिवारले उनको विवाह गराइएपछि उनको पढाइ टुंगिएको थियो (NDSU et al., २०२३ पृ. ७६)। उदयपुरका दनुवार समुदायबाट पहिलो एसएलसी उत्तीर्ण अनन्त कुमार दनुवारले पनि आफुले त्यतिबेला महिलालाई शिक्षा आवश्यक छैन भन्ने विश्वास गर्ने भएकाले आफ्नै दिदीबहिनी र कलिला बुहारीहरूलाई विद्यालय नपठाएको कुरा बताए ।

विगत र वर्तमानमा अवस्था निकै फेरिएको छ । छोरा-छोरीहरूलाई लगभग समान रूपमा व्यवहार गर्ने गरिन्छ । ५०-६० वर्ष उमेरका दनुवार महिलाहरूले आफ्नो जिवनकालमा व्यापक घरेलु हिंसा भोग्नु परेको किस्साहरू सुनाए तर अहिलेको छोरी बुहारी त्यस्तो नियतिबाट बचेका छन् भनेर उनीहरूले यसलाई समयसँगै सकारात्मक परिवर्तन आएको ठानेका छन् ।

यति हुँदा हुँदै पनि अब महिलाहरूले भोग्ने हिंसा र नियन्त्रणका तरिकाहरू सुक्ष्म किसिमका हुन थालेका छन् । उदाहरणका लागि जब एक महिला घर बाहिर जान्छिन् मानि लियौं बजारसम्म तरकारी किन्न जाँदा पनि उनको पतिले शंका गर्छन् । यही शंकाको निहुँमा उनीमाथि मौखिक वा कहिलेकाहीँ शारीरिक दुर्व्यवहार गर्ने गर्छन् । युवा पुरुषहरूको तुलनामा युवतीहरू त्यती निष्क्रिय र स्वतन्त्र जिवन व्यतित गर्न पाएका छैनन् । हालसम्म पनि महिलाका आवाजहरूलाई कम आँकिने गरिन्छ र उनीहरूलाई पुरुष जत्तिको महत्व पनि दिइँदैन । पति-पत्नी दुवै कार्यालयमा काम गर्ने रहेछन् भने पनि घरायासी कामको भार प्रायः महिलामाथि नै पर्छ । बिहान उठेर सम्पूर्ण घरधन्दा सकेर महिला काममा जान्छिन् र फर्केपछि पुनः घरको काम गर्न थाल्छिन् भने पुरुष घर फर्केपछि प्रायः आराम वा साथीभाई भेट्द डुल्न जाने गर्दछन् ।

विगतमा दनुवार महिलाहरू कोही अपरिचित व्यक्ति घरमा आए उनीहरूसँग बोल्नु पछु भनेर ढोका थुनेर लुक्ने गर्थे । अहिले यो अवस्था छैन । महिलाहरू पनि निडर भएर सार्वजनिक रूपमा सबैसँग बोल्छन् । तर यहाँ पनि समस्या छँदैछ । सार्वजनिक बैठकमा महिलाले बोल्दा अब कुनै प्रतिबन्ध वा बाधा छैन । पुरुषहरूको अगाडि पनि महिलाहरू बोल्छन् । तर घरायासी कामको बोझका कारण कतिपय महिलाहरू प्रायः यस्तो बैठकमा उपस्थित नै हुँदैनन् । आफ्नो श्रिमानलाई “मेरो लागि पनि तपाईं नै जानु” वा छिमेकी साथीरुलाई “म बैठकमा जान सकिन तिम्री नै नाम टिपाइदेउ अनि कुरा बुझेर आएर मलाई पनि सुनाउ” भनेर उनीहरूले प्रायः अरूलाई प्रतिनिधित्व गर्न पठाउँछन् । एकजना महिलाले उनका टोलका दिदीबहिनीहरू बैठक भत्ता दिन्छ भन्ने कार्यक्रमहरूमा मात्रै आउँछन् भनेर दिक्दारी पनि व्यक्त गरिन् ।

धेरै दनुवार महिलाहरूको रायमा नेपाल आफै पितृसत्तात्मक देश भएका र त्यस्ता अभ्यास र सोच दनुवार समाजमा पनि रहिआएको छ । उनीहरूले छोरी र बुहारीलाई गरिने फरक व्यवहार पनि पितृसत्तात्मक सोचाइकै एक पाटो भएको बताए । रिस्कूकी सीता दनुवारका अनुसार छोरीले गल्ती गर्दा प्रायः सजिलै माफ दिइन्छ तर बुहारीले त्यही गल्ती गर्दा उनलाई अर्कै व्यवहार गरीन्छ र अनेकन लान्छना लगाइन्छ । दनुवार

समाजमा हालसम्म पनि छोरीहरूलाई बढी छुट दिइन्छ तर त्यसको विपरित बुहारीहरूले भने घरको सबै धन्दा गर्नु पनि र आफ्नो सिमामा बस्नु पर्ने भनेर अपेक्षा गरिन्छ। उनका अनुसार यसले पनि घर भित्र रहेको लैङ्गिक विभेदलाई देखाउँछ।

धेरै नै चर्को कामहरु दिनरात नभनी निरन्तर गर्नाले अधिकांश दनुवार महिलाहरूको स्वास्थ्यमा धेरै समस्या पनि देखिन्थे। विशेषगरी सुत्केरी भए पछि केही महिनामा नै भारी काम शुरु गर्ने भएका कारण दनुवार महिलाहरूको पाठेघर खस्ने जस्ता समस्याहरू देखापरे। सुडेनी राख्ने र सुत्केरी आमाको स्याहार गर्ने जस्ता परम्परागत अभ्यासहरूले केही राहत मिलेको देखिन्छ। नयाँ आमाहरूले घ्यू, दूध र मासुजस्ता पौष्टिक आहार पनि पाउँथे नै तर कमसेकम ६ महिना हल्का मात्रै काम गर्नुपर्नेमा सुत्केरीहरू सामान्यतया एकदेखि दुई महिनाभित्र फेरि पनि पुरै खेतीबारी र घरको काममा खटिन्थे। ६१ वर्षिया कमला दनुवारले तीन छोरा जन्माएपछि आफूलाई ढाड दुख्ने र अन्य स्वास्थ्य समस्याहरू भएर स्वास्थ्यमा धेरै समस्या आएको थियो भन्ने कुरा व्यक्त गरिन्। तर हाल आएर बच्चा पाइसकेपछि केकस्तो स्याहार र आरामको आवश्यकता छ भन्ने कुराको चेतना वृद्धि भएको छ। नयाँ आमाहरूलाई पर्याप्त आराम र आफ्नो ख्याल राख्नका लागि प्रोत्साहन गरिन्छ। त्यसकारण दनुवार महिलाहरूको स्वास्थ्य र जिवनमा पनि धेरै सुधार भएको छ।

केही पुरुषहरूले दनुवार समाजमा लैङ्गिक विभेद छैन भन्ने विचार व्यक्त गरे। उनीहरूको भनाइमा महिलाहरूले घरको जिम्मा लिएका हुन्छन् र राखनधारन सबै उनीहरूको हातमा हुन्छ। पैसा र सम्पत्ती सबै महिलाले चलाउँछन्। दनुवार समुदायमा महिनावारी बार्ने जस्ता लैंगिक निषेध र पवित्र अपवित्र भन्ने चलन पनि हुँदैन, महिला पुरुषले खेतीपातीमा बराबरी काम गर्छन् र सुत्केरीपछि महिलाहरूलाई न्यानो कोठा, पौष्टिक खाना र तेल मालिसजस्ता हेरचाह प्रदान गर्छन् भन्ने उदाहरण दिँदै उनीहरूले यो सब लैङ्गिक समानताको प्रमाण भएको औल्याए। उनीहरूका अनुसार यस्ता अभ्यासहरूका कारण दनुवार समुदाय अन्य समुदायहरूभन्दा फरक रहेको छ किनभने तुलनात्मक रूपमा दनुवार समाज महिला प्रति उदार छ।

उनीहरूले प्रस्तुत गरेका तर्कहरू केही हदसम्म सही भए पनि यस अध्ययन क्रममा भेटिएका महिलाहरू र अन्य महिलाहरूको पनि आफ्नै भोगाई, अनुभव, लिखित कथनहरू र अध्ययन अवलोकनले भने लैंगिक रूपमा पहिले महिलाको अवस्था धेरै नै खराब र हालसम्म पनि विभेद कायम नै रहेको देखाउँछ। अध्ययनले के देखाउँछ भने लैङ्गिक विभेद अभै पनि विद्यमान छ यद्यपि यो विगतको तुलनामा धेरै घटेको छ र प्रकृति पनि बदलिएको छ। पहिले खुल्लमखुल्ला हुन्थ्यो भने अब सुक्ष्म रूपमा हुन थालेको छ। तर सबै पुरुषहरूमा यो धारणा पनि थिएन। केही पुरुष अगुवाहरूले दनुवार भित्र रहेको लैंगिक विभेदको यथार्थलाई स्विकार गरेका छन्। उनीहरूले दनुवार समुदायभित्र लामो समयदेखि लैङ्गिक विभेद र हिंसा रहँदै आएको र आज पनि केही स्वरूपमा निरन्तर रहेको भन्ने महिलाहरूको कुरामा सहमति जनाए।

ख. लैंगिक हिंसा : विगत र वर्तमान

उदयपुरको दनुवार समुदायमा लैङ्गिक हिंसा सामाजिक जीवनको एक अभिन्न अंग कै रूपमा रहँदै आएको छ भनेर भन्दा फरक नपर्ला। यद्यपि समयसँगै यसको स्वरूप र मात्रामा परिवर्तन भएको छ। उमेरदार दनुवार व्यक्तिहरूसँग गरिएको कुराकानी अनुसार विगतमा छोरीहरूलाई अर्काको घर जाने जात भनेर हेर्ने हेरिन्थ्यो

किनभने उनीहरु बिहे गरेर ज्वाइँको घर जान्थे । त्यस्तै नेपालका अन्य कतिपय समुदायमा एउटा भए पनि छोरा त पाउनैपर्छ भन्ने मत भने दनुवार समाजमा त्यति धेरै पाइएन । यद्यपि छोरोलाई स्वाभाविक रूपमा बढी प्राथमिकता दिइन्थ्यो नै तर छोरी नै भएपनि छोराकै आशामा धेरै सन्तान जन्माउने प्रचलन यहाँ भेटिएन । छोराको विवाह गराउनु पनि विगतमा निकै खर्चिलो र भन्फटिलो भएकाले छोरा हुने घरलाई पनि सजिलो थिएन । यसरी छोरा नै जन्माउनु पर्छ भन्ने बलियो मान्यता थिएन तर पनि छोरा र छोरीको भूमिका, उनीहरुले के गर्न हुन्छ के गर्न हुँदैन भन्ने आदि भेदभावी मान्यताले भने बलियो गरि जरा गाडेको थियो ।

एक अर्काका संघर्ष र सुखदुःखका साथी दनुवार महिलाहरु

विगतमा महिलामाथिको हिंसा व्यापक थियो र यस पछाडि प्राय घर भग्ना, गरिबी, अशिक्षा तथा जाडरक्सीको सेवन रहेको पाइयो । परिवारमा कुनै पनि किसिमको वादविवाद वा अनमेल भयो भने प्रायः महिलालाई नै दोष लगाइन्थ्यो र पुरुषहरुले आफ्ना निराशा र आक्रोश पत्नीलाई कुटेर खन्याउँथे । महिलाहरुलाई सानै उमेरदेखि धैर्यवान, कोमल बोली र सहनशील हुन सिकाइन्थ्यो र जवाफ फर्काउन वा आवाज उठाउन निरुत्साहित गरिन्थ्यो । “पोथी बसेको अशुभ हुन्छ” जस्ता स्त्रीद्वेषी उखान-टुक्काहरू मन्त्र जसरी दोहोराइन्थे जसले महिलाको पुरुषको दाँजोमा दोस्रो दर्जाको स्थान छ भन्ने जस्ता कुविचारहरुलाई बल पुऱ्याइरहेका हुन्थे र महिला माथि हुने हिंसा र भेदभावलाई सामान्यीकरण गर्थ्यो ।

सत्तरी वर्षीया बिन्दी माया दनुवारले विगतमा श्रीमती कुट्ने चलन सामान्य रहेको स्मरण गरिन् । उनका अनुसार पुरुषहरु अत्याधिक मदिरा सेवन गर्थे र अरूको लहलहैमा लाग्थे । महिलाहरु भने घरधन्दा, राखनधारण, सन्तानको हेरचाहमा दिनरात खटिरहका हुन्थे भने कोही कोही प्रायः धनी छिमेकीका लागि भरुवा (स्वेच्छिक श्रम) पनि गर्थे । यसरी परिवारलाई थाप्ने र घर चलाउने एउटा महिला नै भए पनि उनीहरु हिंसापिडित थिए ।

६१ वर्षीया कमला दनुवारले आफ्नै परिवार त्यसमा पनि उनको आमाको दर्दनाक कथा सुनाइन् । आमाले भोगेको दुःख र हिंसाकै कारण कमला पछि गएर सक्रिय नारीवादी आवाज र सामाजिक अभियन्ता पनि बन्न पुगिन् । कमला बालककालमा सम्भन सक्ने भएको दिन देखि उनकी आमाले बुबाबाट निरन्तर कुटाई खाएको थाहा पाउँछिन् । उनका बुवाले दुई बिहे गरेका थिए र कमलाकी आमा पहिलो श्रीमती थिइन् । आमामाथि उनका बुवाले दैनिक रूपमा अन्त्यन्त क्रुर भएर कुट्ने गर्थे । उनको बुबा प्राय दिउँखो खेतमा काम गर्न जान्थे । अनि बेलुका घर फर्केर रक्सी पिएर आमालाई भक्कु कुट्थे । कमलाकी बज्यैले बुहारीलाई जोगाउन खोज्दा कहिलेकाहीं बुवाले आफ्नै आमामाथि पनि हात उठाउँथे । धेरैपटक बज्यैले कमलालाई पनि हान्छन् कि भनेर कमलालाई लिएर फुपुको घरमा जान्थिन् र बुवा शान्त भएपछि मात्रै घर फर्किन्थिन् ।

कमला दनुवार

कमला पनि केही ठुलो भएपछि आमालाई जोगाउन निककै कोशिस गर्थिन तर उनले आमालाई बचाउन प्राय सकिनन् । जब उनको २० वर्षको उमेरमा विवाह भयो उनले आफ्नो आमालाई आफुसंगै लिएर गइन् र त्यसपछि मात्रै कमलाको आमाले हिंसाको चक्रबाट मुक्ति पाइन् ।

आफ्नो आमाको त्यस्तो विकराल हालत प्रत्यक्ष अनुभव गरेर आमालाई जोगाउन खोज्ने कमला आफ्नै पनि जिन्दगी हिंसामुक्त भने रहन । महिला अधिकार सम्बन्धी काम गर्ने एक संस्था गाउँमा आएपछि कमलाले त्यसका कार्यक्रममा सहभागी हुन थालिन् । उनका श्रीमानले त्यस्ता बैठकमा नजानु भनेर आदेश दिएका थिए तर कमलाले मानिनन् । आफुले भनेको नसुनी नसुनी कमला कार्यक्रममा गएको देखेर एक दिन उनका श्रीमानले कमलालाई हात हाले । यति साह्रो उनलाई हिकाए कि उनको च्यापु नै बाँगियो । श्रीमानले परिवार रोज्ने कि संस्था रोज्ने भनेर धम्क्याए पनि । श्रीमानले कमला माथि हात हालेको यो पहिलो घटना भने थिएन । यसअघि पनि दुई पटक उनले हात हालेका थिए तर त्यतिखेरको हिंसा तुलनात्मक रूपमा

हलुका थियो । तर यति हुँदाहुँदै पनि कमलाले हार मानिनन् । त्यसपछि २५ दिनसम्म उनले श्रीमानसँग बोलिनन् । तर संघसंस्था र महिलासम्बन्धी बैठक र कार्यक्रमहरूमा भने निरन्तर गइरहिन । बरु उल्टै आफ्नै टोलछिमेकमा हुने धार्मिक सांस्कृतिक कार्यहरूमा सामग्री मात्र पठाएर आफु भने अनुपस्थित रहिन । यसरी २५ दिनसम्मको उनको शान्त विद्रोह पछि २६औं दिनका दिन उनका श्रीमान तीनै छोराहरू लिएर आए र कमलासँग माफी मागे । अबदेखि कमलाले जे गर्न चाहे पनि आफुलाई स्विकार्य हुने र संस्था नै रोजे पनि नरिसाउने भनिसकेपछि कमलाले पनि उनलाई माफी दिइन् । त्यसपछि घरमा भगडा वा हिंसा भएन र त्यसपछि घरपरिवार एकदमै फेरिएको कमलाको अनुभव छ ।

कमलाको परिवार जस्तै पुस्तैनी महिला हिंसा हुन गरेको प्रशस्त उदाहरणहरू भेटिए । तर कमलाजस्ता अभियन्ताहरूको अथक प्रयास र संघर्षले गर्दा चेतना बढ्दै गई धेरै हदसम्म निर्मुल भएको छ । समुदाय स्थित मेलमिलाप र खबरदारी गर्ने समूहहरूका कारण पनि आज यस्ता घटनाहरू धेरै हदसम्म कम भएका छन् । हिंसा पूर्ण रूपमा अन्त्य भएको भने छैन । गरिब घरपरिवार, कम पढेका व नपढेका परिवारहरूमा आर्थिक तनाव, पैसा अभाव वा अन्य कारण अझै पनि हिंसा भइरहेको देखिन्छ । रिस्ककी मन्दिरा दनुवारले उनीहरूको आमा समूहले अहिले पनि घरेलु हिंसाका धेरै मुद्दाहरूको गुनासो आउने जानकारी दिइन् । यसले समस्या घटे पनि महिला हिंसा अझै घटि रहेको देखाउँछ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा उदयपुरको दनुवार समुदायमा लैङ्गिक हिंसा विगतमा खुल्लम खुल्ला र व्यापक रूपमा गरिन्थ्यो भने अहिले धेरै नियन्त्रित र भित्रभित्रै लुकेर हुन थालेका छन् । विगतमा हिंसा गम्भीर प्रकृतीको हुने गर्थ्यो तर त्यसलाई सामान्य भनेर हेरिन्थ्यो । आजको दिनमा भने यस्तो प्रत्यक्ष हिंसा कुनै कुनै घरहरूमा मात्रै

देखिन्छ। यसले व्यापक सामाजिक परिवर्तनलाई भएको प्रमाण पनि दिन्छ साथै गरिबी र अशिक्षाको चपेटामा परेका दनुवार महिलाहरू भने अझै पनि यसको शिकार भइरहेको र हिंसाको अन्यन्त जोखिममा छन् भनेर देखिन्छ (NDSU et al., २०२३)।

ग. सांस्कृतिक अभ्यास र लिङ्गको अन्तरसम्बन्ध

दनुवार समुदायमा लैङ्गिक विभेदलाई प्रश्रय दिने खालका सांस्कृतिक अभ्यास र मान्यताहरू छन् कि छैनन् भन्ने सवालमा दनुवार पुरुष र महिलाबीच फरक-फरक धारणा पाइयो। पुरुषहरूका अनुसार यस्ता अभ्यासहरू एकदम थोरै मात्रामा मात्रै रहेका छन् भने महिलाहरू भनाईमा सांस्कृतिक मुल्यमान्यता र अभ्यासभिन्नै विभेद एकदम जरा गाडेर बसेको छ र धेरै उदाहरणहरू पनि प्रस्तुत गरे।

महिलाहरूलाई कतिपय धार्मिक पुजापाठ, रितीरिवाज र कर्महरूमा बन्देज छ। हालसम्म पनि यस्तो बन्देज कायम नै रहेको छ जुन महिलाहरूले नमिठो मान्छन्। ७० वर्षीया बिन्दी माया दनुवारले कुनै कुनै पुजाआजामा त महिलाहरूलाई प्रसाद समेत खान र थाप्न नपाइने भनी निषेधित रहेको उदाहरण दिइन्। महिलाहरूलाई जहाँ पुजा गर्ने हो त्यस स्थानका वरपर जान समेत रोक लगाइन्छ। कुनै पुजाहरूमा पुरुषहरू मात्रै उक्त पुजा गर्ने ठाउँमा थानमा जान्छन् त्यही उनीहरूले सबै मिलेर सँगै भोज खान्छन् र फर्किन्छन्। खानेकुराहरू सकेसम्म उनीहरू आफूले खाने र बाँकी खाना महिलालाई दिन नहुने भनेर त्यहीं फालेर आउछन्। यता पुरुषहरू आफू आफू मात्रै त्यसरी रमाइलो गरिरहेका बेला महिलाहरू भने गोठाला जाने वा अन्य घरायसी काम गरिरहेका हुन्थे भनेर बिन्दी मायाले सुनाइन्।

युवा दनुवार अगुवा बन्दना दनुवारले पनि बिन्दी मायाको भनाइसँग सहमति जनाइन्। उनका अनुसार दनुवार समाजमा महिलालाई यसरी भेदभाव गर्नुपर्छ वा उनीहरूको स्थान यो हो भनेर तोकेर नै विभेद त हुने गरेको छैन त्यही पनि परम्परागत पुजाआजा, विधीविधान र रितीरिवाजहरूमा महिलालाई धेरै छेकवार छ। महिलालाई प्रसाद नै नदिने बरु फ्याँकने चलन पनि लैंगिक विभेद कै एक रूप हो जुन हालसम्म पनि चल्तीमा नै छन्।

लैंगिक विभेद र संस्कृतिविचको अन्तरसम्बन्धको सबैभन्दा ठूलो उदाहरण दनुवारमा रहेको बिहेको बेला छाड्ग्रा बुभाउने चलनलाई धेरैले उद्धृत गरेका थिए। यसलाई धेरैले छोरी बेचे बराबर हो भनेर पनि व्याख्या गरे। दनुवार महिलाहरूले छाड्ग्रा प्रथालाई अत्यन्त हानिकारक र अपमानजनक भने। हाल यो चलन भने उदयपुरको दनुवार समुदायले परित्याग गरिसकेका छन्। यस्तो चलनले महिलाको सबै स्वतन्त्रता हरण गरेको थियो। आफ्नो श्रीमान् वा जिवनसाथी छान्ने अधिकार दनुवार महिलामा थिएन। कमला दनुवारका अनुसार विगतमा बिहे गर्नका लागि केटाको परिवारले केटीको आमाबुवा वा परिवारलाई नगद र अन्य उपहारहरू दिनु पर्थ्यो जसलाई छाड्ग्रा भनिन्थ्यो। त्यही भएर छोरी जन्मिँदा दनुवार बाबुहरू “मेरो यति रूपे जन्मियो मेरो उत्ती रूपे जन्मियो” भनी हर्ष मान्ने गर्थे। यसको अर्थ दनुवार घरपरिवारमा छोरीलाई एउटा आर्थिक सम्पत्तिका रूपमा हेरिन्थ्यो। कमलाका अनुसार यो छोरीमान्छेलाई बेचविखनको वस्तु सरह ठान्नु हो। उनले आफ्नै विगत सम्झिइन्। कमला १३ वर्षको हुँदा मोरङको एक केटाले उनको हात मागे र उनका बुबालाई रु. १५०० छाड्ग्रा बुभाउने निर्णय भयो। यो त्यतिबेला ठूलो रकम थियो। त्यो पुरुष उमेरमा कमलाभन्दा

निक्कै पाका थिए । त्यतिबेला कमलालाई आफु बेचिन लागेको अनुभूति भयो । उनले कुनै पनि हालतमा बिहे नगर्ने र आफुलाई किन बेचन आटेको भनेर आमाबुवासंग भगडा गरिन् । आफुलाई उक्त बुढोसंग दिएमा आत्महत्या गर्ने सम्मको धम्की दिइन् तर उनको कुरा सुनुवाई भएन । त्यसपछि उनी घरबाट भागिन् र केही दिन लुकेर बसिन् । त्यसपछि मात्रै उनका आमाबुवाले उनको बिहे रोके ।

रिस्कुकुकी एक दनुवार महिलाले आफ्नो आमाबुवा भगदा गर्दा उनका बुवाले उनकी आमालाई “मैले तँलाई १६ मुरी धानमा किनेको हुँ” भनेर गाली गर्दै कुटपिट गर्ने गरेको घटना सुनाइन् । यस्ता भनाइ र भोगाइहरूले त्यतिबेला महिलालाई किनबेच कै सामानको रूपमा पनि हेरिन्थ्यो भनेर देखाउँछ । शायद यही कारणले पुरुषहरूले पत्नीमाथि हिंसा गर्ने अधिकार आफुलाई छ भन्ने पनि ठान्थे होला ।

रिस्कुकुका ७७ वर्षीय अमृत बहादुरका अनुसार त्यसबेला छाड्ग्रा प्रथा धेरै बलियो थियो । आपसी सहमतिमा केटाकेटीले बिहे गरे पनि केटीको परिवार छाड्ग्रा माग्न आउँथे । यस कारण विशेषगरी कमजोर आर्थिक अवस्था भएका वा आफ्नो जायजैथा नभएका केटाहरूलाई लागि विवाह गर्न एकदम गाह्रो थियो । अमृत बहादुर आफु अनाथ भएकाले उनको नै विवाह हुन धेरै गाह्रो भयो किनकि उनीसँग छाड्ग्रा तिर्ने पैसा थिएन । अन्ततः उनी रिस्कुकु आएर घरज्वाँड बने । रिस्कुकु आएर एक वर्ष कुरेर अनेकन गरेर उनले बल्ल घरज्वाँड बसी विवाह गर्न पाए ।

धनी दनुवार परिवारहरूले आफ्ना छोराहरूको बिहे कलिलैमा गर्दिने गर्थे । केटाहरु ९ वा १० वर्षमै विवाह गरिदिन्थे किनकि उनीहरूसँग धेरै जग्गा हुन्थ्यो र काम गर्ने थप जनशक्ति आवश्यक पर्थ्यो । केटी वा दुलहीहरू प्रायः दुलहाभन्दा उमेरमा ठूलो त्यस्तै १३, १४ वर्षका हुन्थे किनकि उनीहरूले घरधन्दा र खेतीपातीको काम गर्नु पर्दथ्यो ।

यसका अतिरिक्त केटीहरूलाई बाटो वा सार्वजनिक स्थानबाटै तानेर लगेर गरिने जबर्जस्ती विवाह, दुई परिवारले छोरीहरू साटासाट गर्ने सट्टा बिहे जस्ता प्रथाहरू पनि थिए । यी सबै अभ्यासहरूले विगतमा विवाहमा केटीहरूको स्वतन्त्रता र अधिकार दुवै नभएको देखाउँछ । बिहे भनेको त्यसबेलाको श्रम अभाव पूर्ति गर्ने माध्यम थियो साथै जमिनको स्वामित्व र आर्थिक आवश्यकतासँग गाँसिएको थियो ।

घरज्वाँड प्रथालाई धेरैले दनुवार समुदायको लैङ्गिक रूपमा सकारात्मक परम्परा माने पनि एक दनुवार महिलाले यसलाई पनि फरक दृष्टिकोणले विश्लेषण गरिन् । उनको विचारमा यसले पनि पुरुषको भूमिकालाई नै बढी महत्व दिन्छ । छोरीलाई घरसम्पत्ती सुम्पनुको सट्टा पुरुष बिना घर चल्दैन भन्ने सोचका कारण बाहिरबाट पुरुष भित्राएर घरज्वाँड बनाएरै भए पनि पुरुषकै महत्ता देखाइने उनको बुझाई थियो ।

घरेलु हिंसा यति सामान्यकृत थियो कि जस्तोसुकै कुटपिट हुँदा पनि हतपत अरूले हस्तक्षेप गर्दैनथे । यो पनि दनुवार समाजमा पति-पत्नीको सम्बन्धबारे रहेको सांस्कृतिक धारणासँग जोडिएको छ । धेरै पछि मात्र श्रिमती कुट्नु हिंसा हो र कानुनी रूपमा दण्डनीय हुन्छ भन्ने चेतना आएको हो । त्यसअघिसम्म यो अत्यन्त सामान्य मानिन्थ्यो । पुरुषहरूले यसलाई आफ्नो अधिकार ठान्थे र महिलाहरूले पनि यसलाई आफ्नो भागमा आएको भनेरस्वीकार गर्थे । कमला दनुवारकी आमा, जसलाई श्रीमानले दैनिक निर्घात कुटपिट गर्थे, उनले कहिले पनि श्रीमान् छाड्ने या घर छाड्ने कुरा गरिनन् । कुनै समाधान खोज्न कसैसँग गइन् पनि । एकपटक

साह्रो परेको बेला माइत गइन् जहाँ उनकी आमाले उनको हेरचाह गरिन् तर केही महिनापछि फेरि कमलाकी आमा घर फर्केर आइन् । त्यतिबेला दनुवार समुदायमा श्रिमान् रिसाएर श्रिमती कुट्ने कुरा सामान्य घटना नै थियो । तर बाबुले आफ्नी छोरीलाई भने कुट्दैनथे भन्ने कुरा पनि वक्ताहरूले उल्लेख गरे । साथै दनुवार पुरुषहरूले आफ्नो श्रिमती बाहेक अरू महिलामाथि हात उठाउँदैन थिए ।

दनुवार संस्कृतिमा महिलाका लागि राम्रो र नराम्रो दुवै पक्ष थिए र छन् । घरेलु हिंसा हुनु, स्कूल पढ्न नपठाउनु जस्ता नकारात्मक पक्षहरू थिए भने महिलालाई परिवारको गहना पनि सम्झिन्थ्यो । त्यतिबेला विवाहका बेला केटीको भाउ नै बेल्ने हुन्थ्यो किनभने केटाले केटीको हात जित्न धेरै दुःख गर्नुपर्थ्यो । यसलाई पनि केटीलाई मान गरेको भनेर लिन सकिन्छ तर अहिले यसरी केटीका लागि केटाले गर्नुपर्ने दुःख कष्टका रितीरिवाजहरू सबै हराइसके । पितृसत्तात्मक नकारात्मक पक्षहरू भने अझै कति धेरै यथावत नै छन् । अरू समुदायको देखासिकी गर्ने हुनाले अहिले उल्टै केटी पक्षले विवाहमा धेरै खर्च गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ । पहिले केटी पक्षले खर्च गर्नु पर्दैनथ्यो, तर अहिले दुलहाको परिवारलाई धेरै उपहार वा दाइजो दिन थालिएको छ । अन्य समुदायमा दाइजो प्रथा हराउँदै गइरहेका बेला दनुवार समुदायले भने यसलाई अपनाएको देखिन्छ ।

घ. दनुवार महिलाहरूमाथि समुदाय बाहिर हुने हिंसाको स्वरूप

ऐतिहासिक रूपमा उदयपुरका दनुवार महिलाहरूले उच्च जात र समुदायहरूबाट विभेद र हिंसाको सामना गर्नुपरेको थियो । कमला दनुवारका अनुसार दनुवारहरूलाई प्रायः अछूतसरह व्यवहार गरिन्थ्यो र खेतबारीमा काम गर्न जाँदा महिलाहरू जिस्क्याइने, दुर्व्यवहार गरिने र कहिलेकाहीं आक्रमणसमेत सहन बाध्य हुन्थे । अपमानजनक भाषा प्रयोग र सामाजिक बहिष्करण सामान्य थियो । समयसँगै यस्तो खुल्लमखुला हेपाई र हिंसा धेरै कम भएको छ तर पनि यी पूर्वाग्रहका केही अवशेष भने अझै बाँकी छन् ।

बन्दना दनुवारले वर्तमान समयमा दनुवार महिलाहरूलाई दनुवार भएकै कारणले मात्रै विभेद हुन धेरै नै कम भइसकेको बताइन् । तर बहुआयामिक रूपमा सीमान्तकृत महिलाहरू जस्तै अपाङ्गता भएका, अत्यन्त आर्थिक अभावमा रहेका वा कमजोर पारिवारिक पृष्ठभूमिबाट आएका महिलाहरू माथि भने लैङ्गिक हिंसा अझै व्यापक रहेको छ । यस्ता महिलाहरू प्रायः दुर्व्यवहारको सिकार हुने, बालविवाह हुने वा शोषणपूर्ण सम्बन्धमा फस्ने गरेका छन् । धेरै दनुवार महिलाहरू कमजोर आर्थिक र सामाजिक परिवार र अवस्थाबाट गुञ्जिने भएका कारण उनीहरू नै हिंसाको चपेटामा पर्ने गरेको छन् ।

उदयपुरमा दनुवारहरूलाई ऐतिहासिक रूपमा दलित सरह व्यवहार गरिन्थ्यो । केही दनुवार विद्यार्थीहरूले धेरै पछि सम्म आफुलाई दलित भन्दै विद्यालयले छात्रवृत्ति दिएको संस्मरण गरे । देशभर आदिवासी आन्दोलनहरू सशक्त बन्दै गएपछि दनुवार समुदायले आफुहरू पनि आदिवासी जनजाति भएको कुराहरू बुझे र सोही अनुसार आफ्नो पहिचानका लागि माग राखे । यसले बाह्य विभेद केही हदसम्म घटाउन मद्दत गर्‍यो । तर पनि दनुवारहरू अझै पनि सामाजिक र आर्थिक रूपमा सीमान्तकृत छन् । राजनीति, अर्थतन्त्र र सामाजिक क्षेत्र सबै तिर अझै पनि उनीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता छैन र नेतृत्वपंक्तिमा कमै मात्र पुगेका छन् ।

अर्चना दनुवार (NDSU, २०२३) ले दनुवार महिलाहरूले भोग्नु परेका यस्ता चुनौतीहरूको व्यक्तिगत अनुभव प्रस्तुत गरेकी छन् । सात वर्षको उमेरमा विद्यालय भर्ना भएकी अर्चनाले धनी र अन्य जातिका बालबालिकाबाट,

विशेषगरी आफ्नो नेपाली उच्चारणका कारण धेरै अपमान सहनु पर्‍यो । विद्यालयमा उनलाई जिस्क्याइने र दुर्व्यवहार सहनुपरेको थियो । उनी दैनिक काममा परिवारलाई सघाउँथिन् र आमासँगै खोलामा माछा मारन जान्थिन् । उनीहरूले गर्ने काम र खाने खानाका कारण विद्यालयका साथीहरूले उनलाई हेप्थे । अर्चना सोह्र वर्षको उमेरमा घरबाट भागेर विवाह गरिन् र पछि पुनः पढाइ पूरा गरिन् । आफ्नै जिन्दगीबाट सानैमा विवाह गर्न नहुने रहेछ भन्ने उनले महशुस गरेर जटिल अवस्थामा रहेका अन्य महिलाहरूलाई सहयोग गर्ने दिशामा काम गर्न थालिन् ।

ड. लैंगिक सवालमा दनुवार समुदायका केही सकारात्मक पाटाहरु

उदयपुरको दनुवार समुदायमा महिलाको सशक्तीकरण विशेष गरी स्वास्थ्य, पैतृक सम्पत्तिको अधिकार र घर भित्रको नेतृत्वका सन्दर्भमा सघाउ पुऱ्याउने खालका लैंगिक हिसाबले सकारात्मक अभ्यासहरू रहेको पाइयो ।

सुत्केरी आमाहरूको हेरचाहका लागि दनुवार समुदायमा धेरै व्यवस्थाहरु रहेका छन् । बच्चा र आमा दुवैको हेरचाहका लागि “सुडेनी” राख्ने चलन थियो । सुडेनी भनेको सुत्केरी आमाको स्याहारका लागि राखिने सहयोगी महिलो हो । कमला दनुवार भन्छिन्, “अन्य समयमा पुरुषहरू रक्सी खाई दुर्व्यवहार गर्ने भए पनि सुत्केरी आमाको हेरचाहप्रति उनीहरूले कहिल्यै आपत्ति जनाउँदैनथे किनभने यो पनि हाम्रो संस्कार थियो” । सुत्केरीपछि दुईदेखि तीन महिनासम्म महिलालाई घरधन्दा गर्न वा भारी वस्तु उठाउन दिइँदैन । उनीहरूलाई तेल मालिस गरिन्छ, न्यानो पारेर राखिन्छ र घ्यू, दूध, मासु तथा दूध बढाउने र शरीर बलियो बनाउन सहयोग गर्ने फारो जस्ता विशेष भोलसहित पौष्टिक खाना दिइन्छ । सुत्केरी भएपछि आमा, सासू र सुडेनी सबैले मिलेर हेरचाह गर्छन् । अर्चना दनुवारले पहिलो छोरी जन्माइपछि आफुले तीन महिना आराम गरेको सम्झिइन् । त्यतिखेर उनका श्रीमान् र सासुले कुनै पनि घरायसी काम गर्न दिएनन् । यस्ता अभ्यासहरूले दनुवार महिलाहरूको स्वास्थ्य तुलनात्मक रूपमा राम्रो रहेको छ । अन्य समुदायको तुलनामा पाठेघर खस्ने समस्या कम देखिनु यसको उदाहरण हो भनेर एक छलफलमा महिलाहरूले बताएको थिए ।

बन्दना दनुवारले पनि अन्य समुदायको तुलनामा दनुवार समाज ऐतिहासिक रूपमा महिलाप्रति केही न केही उदार रहेको कुरा व्यक्त गरिन् । उनले धेरै गैह्र-दनुवार परिवार तथा आफ्नै गाउँबाहिरका समुदायहरूमा पनि महिला र पुरुषको काम छुट्याएको देखेकी छिन् जस्तै गाग्री बोक्नु, घर सफा गर्नु, घाँस बोक्नु महिलाकै काम हो भन्ने सोच छ । तर दनुवार समुदायमा उनले यस्तो श्रम विभाजन कहिल्यै देखिनन् । पुरुषहरूले पनि सबै काम गर्ने चलन थियो ।

दनुवारका कतिपय सांस्कृतिक अभ्यासहरूले पनि तुलनात्मक रूपमा लैङ्गिक समानता भल्काउँछ । महिनावारीलाई लिएर कुनै छुवाछुत वा निषेध छैन र परम्परागत रूपमा पति-पत्नीले एक-अर्कालाई समान र अनौपचारिक सम्बोधन “तिमी” प्रयोग गर्छन् । महिलाले “तपाईं” र पुरुषले “तँ” भनेर फरक फरक स्तरको सम्बोधन त्यति पाइँदैन । पेवा लगायत छोरीहरूको मात्रै हक अधिकार लाग्ने सम्पत्तिको प्रावधान पनि रहेको छ । आफ्नो नामको र आफुले कमाएर ल्याएको आम्दानी दनुवार महिलाहरूले पुरुषलाई दिने वा सगोल घरमा बसे सबैलाई समान भाग लगाएर दिनुपर्ने भन्ने छैन । घरभित्र महिलाहरू खुलेर बोल्न, निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने गरेका छन् भने सासु-बुहारीबीच सम्बन्ध पनि सुमधुर नै रहन्छ ।

छोरीको पत्रिक सम्पत्ति माथिको अधिकार दनुवार समाजमा सुरुदेखि नै लैङ्गिक सशक्तीकरणको केन्द्रीय आधारका रूपमा रहेको छ । नेपालका धेरै अन्य समुदायमा छोरीलाई जमिन वा सम्पत्तिमा अंश नपाउने चलन भए पनि दनुवार छोरीहरूको जग्गा वा अन्य मुल्यवान सम्पत्तिमा उत्तराधिकार रहने गरेको छ । कसैको जग्गा कम भएर छोरीलाई दिन सकेनन् भने उनलाई नगद वा जिन्सी अन्य उपहारहरू दिइन्छ । यसबाट महिलाहरूको आर्थिक आत्मनिर्भरता रहन्छ र उनी पुरुष नातेदारमाथि पूर्ण निर्भर हुनु पर्दैन । दनुवार समुदायमा “माउली जग्गा छोरीलाई नै” भन्ने उखान प्रचलित छ जस अनुसार आमाको जग्गा वा आमाको माइतबाट आएको जग्गाजमिन छोरीलाई दिनुपर्ने सामाजिक मान्यता छ । अध्ययनका क्रममा भेटिएका अधिकांश महिलाको नाममा जग्गा रहेको र कतिपयले आमाको भागबाट समेत जग्गा भएको बताए ।

दनुवार समुदायमा घरज्वाइँ प्रथा छ जसअन्तर्गत ज्वाइँ ससुराली घरमा बस्छ । यसले दनुवार परिवारमा छोरा नभए पनि वंश चलाउन सकिने एउटा बाटो बनाएको छ । उदयपुरको दनुवार समुदायमा छोरा पाउने चाहनामा धेरै छोरी जन्माउने घटना विरलै सुनिन्छ, जुन नेपालका अन्य धेरै समुदायमा सामान्य हो । छोरा स्वाभाविक रूपमा प्राथमिकतामा परे पनि केवल छोरी मात्र भएका परिवारले विगतमा घरज्वाइँको बाटो अपनाउने गरेको पाइयो । छोरा नभए पनि ज्वाइँ नै घर ल्याउने चलनका कारण दनुवार समुदायमा वंश चलाउन छोराप्रतिको अत्यधिक मोह नभएको देखियो ।

हाल सत्तरीको दशकमा हिडिंरहेकी साबित्रा^{1*}को अनुभव दनुवार समुदायमा महिलाको पत्रिक सम्पत्ति माथिको अधिकारको एक गतिलो उदाहरण हो । साबित्रा लामो समयसम्म आफ्ना बाबुआमाको एकली सन्तान थिइन् । उनले १८ वर्षको उमेरमा विवाह गरिन् । दाजुभाइ नभएकाले उनका श्रीमान् घरज्वाइँ बनेर उनको घरमै बसे र घर-जग्गाको हेरचाह गर्न थाले । साबित्राका बाबुले घर र जग्गासहित सम्पूर्ण सम्पत्ति छोरी ज्वाइँलाई सुम्पिएका थिए । पछि साबित्राको विवाहको केही समयपछि उनका बाबुले पुनः विवाह गरे र त्यसबाट एक छोरा जन्मियो । त्यसपछि उनले सम्पत्ति छोरी र सानो छोराबीच बराबर बाँडे । भाइ सानो छँदै साबित्राको बुबाको मृत्यु भयो । भाइ ठूलो भएपछि सौतेनी आमा र भाइले छोरा नै बुबाको सम्पत्तिको एकल हकदार हुने भन्दै साबित्राविरुद्ध मुद्दा दायर गरे । सात वर्षसम्म कानुनी लडाइँ चल्यो । र अन्त्यमा अदालतले बाबुले पहिल्यै गरेको निर्णय अनुसार छोरा र छोरीमा सम्पत्ति बराबर बाँड्ने फैसला सुनायो । त्यतिबेला नेपालको कानूनले महिलाको पुख्र्यौली सम्पत्ति अधिकारलाई पूर्ण रूपमा मान्यता नदिएको अवस्थामा पनि अदालतले दनुवारको आदिवासी प्रणालीलाई ध्यानमा राखेर यस्तो फैसला सुनाएको थियो । छिमेकी र आफन्तहरूले पनि अदालतमा साबित्राको पक्षमा साक्षी दिएका थिए । साबित्राले यसलाई आफ्नो जीवनको ठूलो जितको रूपमा लिन्छिन् ।

घरायसी राखनधारन र व्यवस्थापनमा पनि धेरैजसो महिला कै निर्णय र अधिकार रहेको हुन्छ । बन्दना दनुवारका अनुसार पुरुषहरू रोजगारीका लागि बाहिर जाने क्रम बढ्दै जाँदा महिलाहरूले घरखर्चको व्यवस्थापन, निर्णय प्रक्रिया र कतिपय अवस्थामा स्वदेश वा विदेशमा शिक्षा तथा रोजगारीसमेत खोज्ने जिम्मेवारी सम्हाल्न थालेका छन् । यस परिवर्तनले महिलालाई घरधन्दाका मात्र सीमित गर्ने परम्परागत मान्यतालाई चुनौती दिएको छ र उनीहरूको सशक्तीकरणलाई थप मजबुत बनाएको छ ।

1 * नाम परिवर्तन

दनुवार समुदायमा छोरीहरू मात्र भएका घरपरिवारहरू धेरै देखिनु सामान्य थियो । हाल घरज्वाइँ प्रथा अन्त्य भएपनि छोरीलाई पुख्र्यौली सम्पत्ति दिने र वंश निरन्तरताप्रति अत्याधिक मोह नराख्ने मान्यता भने अझै कायम भएको मान्न सकिन्छ । त्यसैले छोरा नै चाहिने अडान लिने दनुवार परिवार विरलै देखिन्छन् । बन्दना दनुवारका अनुसार समय आएपछि छोरी (र उनी विवाह गरेकी भए उनका श्रीमान) ले आमाबुबा, घर र सम्पत्तिको हेरचाह गर्ने अपेक्षा गरिन्छ ।

समग्रमा दनुवार समुदाय भित्र महिलालाई सशक्त बनाउने धेरै अभ्यासहरू रहेका छन् । सुडेनीजस्तो सुत्केरी स्याहार प्रणाली, जग्गा जमिनमाथिको अधिकार, पेवाजस्ता महिलाका व्यक्तिगत सम्पत्ति अधिकार, घरभित्रको नेतृत्व, छोरीप्रति समान व्यवहार र महिनावारी बार्नु नपर्ने कुराहरू केही उदाहरण हुन् । तर यति भनिरहँदा यो पनि भुल्नु हुदैन कि समग्रमा दनुवार समाजको संरचना अझै पितृसत्तात्मक नै छ । त्यही पितृसत्ताभित्र महिलाका लागि व्यवहारिक अधिकार, स्वतन्त्रता र सम्मान पनि प्रशस्तै भेट्न सकिन्छ ।

च. दनुवार महिलाको आदिवासी ज्ञान

दनुवार महिलाहरूमा आदिवासी ज्ञानहरू पुस्ता हस्तान्तरण भइरहेको छ, जुन विगत देखि अहिले पनि निरन्तर भइरहेको छ । दनुवार महिलाहरू परम्पराका संरक्षक र आफ्नो सम्पदा, पहिचानका रक्षक हुन् । आफ्ना मौलिक ज्ञानहरू आमा र सासूबाट छोरी र बुहारीहरूलाई हस्तान्तरण हुँदै आएका छन् ।

बन्दना दनुवारले आफ्नी आमा र हजुरआमाबाट धेरै कुराहरू सिकेको बताइन् । खाना बनाउनेदेखि लुगा लगाउनेदेखि लिएर महिनावारीको समयमा के गर्ने, पालोपैचो, अर्मपर्म, अन्न भण्डारण गर्ने, घर चलाउने, घरको आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने, खेतीपातीको काम गर्ने आदि जस्ता व्यावहारिक ज्ञानसम्म उनले आफ्नी आमा र हजुरआमाबाट सिकेको बताउँछिन् । जन्म वा छेवर जस्ता महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक कार्यहरूका लागि चाहिने सबै चाँजोपाँजो मिलाउन पनि सकिन् । उनलाई अब दनुवार परम्पराको लगभग सबै कुरा थाहा छ, किनभने उनीले घरगाउँमा हुने सबै चाडबाड र कार्यमा तयारी गर्ने र सबै कुरा ठीक ठाउँमा छ, छैन भनी हेर्ने ज्ञान छ ।

आफुहरूले बुनेको गुन्दी देखाउँदै रिता र मन्दिरा दनुवार

रिस्कूकी सीता दनुवारले भनिन् कि दनुवारका सबै रितीरिवाजहरू आजसम्म महिलाहरूको कारणले मात्र संरक्षित छन् । कुनै पनि प्रकारको रित्त, पुजापाठ वा चाडपर्वको लागि सबै कुरा महिलाहरूले नै तयार पार्छन् । धेरैजसो पुरुषहरू त्यहाँ केवल विधी गर्ने मात्र हुन्छन् । यी सबै कुराहरू महिलाहरूले हरेक पुस्तामा आफ्ना छोरी र बुहारीहरूलाई सिकाउँदै आएका छन् । रिस्कूकी ६० वर्षीया मन्दिरा दनुवारले आफ्नी भदैनी बुहारीलाई आफ्नो कुल पूजा कसरी गर्ने भनेर सिकाउँदैछिन् किनकि दनुवार भित्र पनि प्रत्येक कुलको आफ्नै फरक फरक तरिका हुने गर्छ ।

जाँड पकाउँदै

सांस्कृतिक, परम्परागत वा धार्मिक सम्पदाको ज्ञान मुख्यतया महिलाहरूले बोकेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि, दशैंको समयमा पनि, सबै पूजापाठहरू महिलाले गर्छन् । पूजा आदिलाई चाहिने शुद्ध जाड (रक्सी) महिलाहरूले बनाउँछन् । महिलाहरूले सबै चाहिने परिकारहरू पकाउँछन् । महिलाहरूलाई घरगाउँमा रितिभातका लागि आवश्यक प्रक्रियाहरू र चाहिने सामानहरूको एक एक ज्ञान हुन्छ । सबै रसद कार्यहरू महिलाहरूद्वारा गरिन्छ ।

जस्तो उदाहरणका लागि भखौती पूजा दनुवारको एक मौलिक पूजा हो जसमा महिलाहरूलाई निषेध गरिन्छ । तर यसको बावजुद पनि महिलाहरूलाई यसको बारेमा बढी थाहा छ, किनकि उनीहरू नै सबै तयारी गर्ने व्यक्ति हुन् । पुरुषहरू पूजा गर्ने गए पनि सामग्री, जाँडरक्सी, खाना आदि सबै महिलाले बनाइदिन्छन् । त्यसैले महिलाहरू आफु संलग्न नै हुन नपाएका परम्पराका पनि रक्षक हुन् ।

महिलाहरूको तुलनामा दनुवार पुरुषहरूमा ज्ञानको पुस्तागत स्थानान्तरण त्यति हुने गरेको छैन । एकदम थोरै मात्रै पुरुषहरूलाई ज्ञान हस्तान्तरण गरिन्छ । मुख्यतया जो पहिले जन्मेका वा जेठा उनीहरूलाई मात्रै । उदाहरणका लागि दशैं वा पूर्णिमामा सबैजना आफ्नो थर वा कुल अनुसार पूजा गर्छन् र बुबाहरूले पूजा गर्ने गर्छन् । त्यहाँ जेठा छोरालाई मात्र प्रायः के गरिँदछ र के गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सिकाइन्छ । अन्य भाइ छोराहरूले यो सिकेका हुँदैनन् । तर आमा र बज्यैहरूले सबै छोरीहरू र महिलाहरू सबै कुरा सिकाउँछन् ।

दनुवारहरूको एउटा विशिष्ट खाद्य प्रणाली र परिकारहरू छन् । महिलाहरू उनीहरूको यस्तो खाद्य प्रणालीका पनि ज्ञाता हुन् । चामल, मकै वा कोदोबाट बनेको विभिन्न प्रकारको मदिरा दनुवार समुदायको अभिन्न हिस्सा हो । कुनै पनि रितीरिवाजमा यिनीहरू अनिवार्य नै हुन्छन् । महिलाहरूले नै आजसम्म यो ज्ञानलाई जीवित राखिरहेका छन् । कमला दनुवार भन्छिन् कि अधिकांश दनुवार पुरुषहरूलाई अन्डी रक्सी बनाउन पनि आउँदैन ।

बिन्दी माया दनुवारले बाल्यकालदेखि नै विभिन्न प्रकारका जाँडरक्सी बनाउन सिक्न थालेकी थिइन् । १५ वर्षको हुँदा सम्म उनी सबै कुरा बनाउन पोख्त भइसकेकी थिइन् । उनी सानै हुदा आमा र हजुरआमाको मृत्यु भएको थियो र त्यसपछि उनकी सौतेनी आमाले यी सबै सीप, ज्ञान र प्रविधि सिकाइन् ।

बिन्दी माया दनुवारको मुल ढोकामा कुँदिएको चित्र

दनुवार महिलाहरूले आफ्नो घरमा धेरै सांस्कृतिक कला र प्रतीकात्मक चित्रहरू बनाउँछन् । बिन्दी मायाको घर अझै पनि माटोको नै छ र हामीले उनको घरमा पनि यी कलाहरू देख्न सक्छौं । उनका अनुसार भुइँ तल्लामा उनले चित्र कोरेकी हुन् भने त्यसपछि अन्य सबैतिर उनकी बुहारीले । कलामाभ फुल जस्तो देखिने एउटा विशेष गोलो छाप पनि थियो जुन प्रायः घरका पुरुष सदस्यहरूले बनाउने गरेका छन् । पुरुषहरू नुहाएर, गाईको पूजा गरेपछि फुलका छाप बनाउँछन् र त्यसपछि अन्य सदस्यहरूले फुल छापको प्रतिलिपि बनाउँछन् ।

दनुवारको एउटा महत्वपूर्ण पर्व भनेको न्वागी हो । वर्षको पहिलो धान वा अन्न पुजा गर्ने सांस्कृतिक चाड हो न्वागी । यसका लागि धान फलेको खेतमा नै एउटा सानो पुजा गर्नुपर्छ । परिवारको महिलाहरूले पूजाको लागि चाहिने सबै आवश्यक चीजहरू तयार पारिदिएपछि घरका पुरुषहरूले कुखुरा र ती पूजाका सामानहरू खेतमा लैजान्छन् र पूजा गर्छन् । पूजा सकिए पछि न्वागीको विशेष खानाको रूपमा महिलाहरूले गुड, सख्वर, चामल आदिबाट बनेको विशेष परिकार पकाउँछन् ।

यस तरिकाले दनुवार महिलाहरूले दनुवार आदिवासी ज्ञान, संस्कृति र रितीरिवाजहरू जस्ता अमूर्त सम्पदाको संरक्षकको रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेरहेका छन् जसले गर्दा दनुवार आदिवासी ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सुरक्षित रूपमा हस्तान्तरण भइरहेको छ ।

दनुवार महिलाहरूको आदिवासी ज्ञानको एक उदाहरण

अन्डीको रक्सी

रैथाने अन्डी प्रजातिको धानको चामलबाट बनाइने अन्डी रक्सी दनुवार आदिवासीहरूको पहिचान बोकेको तथा सांस्कृतिक महत्व भएको एउटा महत्वपूर्ण खाना हो । अन्डी धान खेती गर्नेदेखि लिएर रक्सी बनाउने र भण्डारण गर्ने प्रक्रिया निकै जटिल, वैज्ञानिक अनि बढी मेहनत पर्ने काम हो । मुख्यतया महिलाहरूद्वारा संरक्षित र बिस्तारित यस खानाले दनुवार महिलाहरूको आदिवासी ज्ञान र आदिवासी अभ्यासहरूको संरक्षणमा उनीहरूको भूमिका फल्काउँछ ।

अन्डी एक परम्परागत टाँसिने खालको चामल हो जुन रातो रंगको, हल्का सुगन्धित, नरम, स्वादिष्ट र स्वस्थ हुन्छ । दनुवार समुदायद्वारा खेती गरिने यो जातको धान उनीहरूको सांस्कृतिक निरन्तरता कै

आफ्नो खेतको अन्डी धानको बाला देखाउँदै रिता दनुवार

अन्डी धान

कारण हाइब्रिड धानको व्यापक खेतीका बावजूद अझै पनि संरक्षित छ । नेपालको धानखेतीमा केवल ४% रैथाने प्रजाति खेती गरिन्छन् र बाँकी ९६% हाइब्रिड प्रजाति लगाइन्छन् (NDSU et al., २०२३ पृ. २५)। अन्डी जस्ता रैथाने प्रजातिहरूमा कम उत्पादन हुने, पाक्न लामो समय लाग्ने र बीउ कम हुने आदि कारणले कम खेती गरिन्छ । तैपनि दनुवारहरूले यसलाई पुस्तौदेखि संरक्षण गर्दै आएका छन् । उदयपुर बसाइँसराइको क्रममा पनि बीउ आफु संगै लिएर आएका थिए ।

खेतमा पाकिरहेको अन्डी धान

अन्डी चामलबाट छिचौरी, चाम्रे, बघिया रोटी र हाँडी रोटी लगायतका मौलिक परिकारहरू बनाइन्छ जुन पाहुनाहरू र सुत्केरी आमाहरूलाई विशेष रूपमा खुवाइन्छ । तर सबैभन्दा महत्वपूर्ण अन्डी चामलको रक्सी वा निगार नै हो जुन चाडपर्व, विवाह, छेवर तथा खेतीपाती सकिएपछि हुने भोजनहरूमा प्रयोग गरिन्छ । कतिपय रितहरूमा अन्डीको रक्सी अनिवार्य नै छ । हाल आएर अन्डी रक्सी दनुवार समुदायमा मात्र होइन गैर-दनुवारहरू माझ पनि उत्तिकै लोकप्रिय बनेको छ । हाल यसले धेरै दनुवार महिलाहरूलाई आम्दानीको बाटो पनि खोलेको छ । यसको मूल्य प्रति लिटर रु. ७०० देखि १००० रहेको छ । बजारको सम्भावनाका कारण छिमेकी समुदायहरू जस्तै नेवारहरूले पनि सानो स्तरमा अन्डी धान खेती गर्न थालेका छन् ।

त्रियुगा नगरपालिका कृषि कार्यालय र वडा नं. ९ जस्ता स्थानीय सरकारहरूले अन्डी धान संरक्षणका लागि अनुदान उपलब्ध गराएका छन् । उदयपुरको दनुवार समुदाय हाल अन्डीको रक्सीको ब्रान्डिङ तथा व्यावसायिक उत्पादन विकासतर्फ अघि बढिरहेको छ (NDSU २०२३, पृ. २६)।

अन्डी रक्सी बनाउने प्रक्रिया

धान बाली काटिसकेपछि धानलाई दाइँ गरेर जम्मा गरेर सुकाइन्छ । अन्डी रक्सीको लागि यो धानलाई ठूला मिलहरूमा लगेर पेल्ल मिल्दैन किनकि भुसको पहिलो तह आंशिक रूपमा चामलमा नै टाँस्सिएको हुनुपर्छ । त्यसैले दनुवार महिलाहरू आफैले धानलाई ओखल वा ढिकीमा कुटेर धानको भुस छुटाउने गर्छन् । चामलमा खैरो रङ समेत जाने गरी धान कुट्नु हुँदैन त्यो रंग जोगाउनुपर्छ ।

त्यसपछि एउटा ठूलो भाँडोमा पानीलाई उमालिन्छ । पानी उम्लेपछि त्यसमा चामललाई हालिन्छ । चामल पहिले नै भिजाउनु हुँदैन । उम्लिरहेको पानीमा सुरुमा चामल हालेर चलाइन्छ र त्यसपछि सानो आचमा विस्तारै पकाइन्छ । भातको मध्य

अन्डी रक्सी बनाउन प्रयोग हुने परम्परागत माटोको घैला

करिब ७ महिना गरम्याइएको अन्डी रक्सी

अन्डी रक्सी बनाउनका लागि भण्डारण गरिएको

भागमा भने चामल थोरै काँचो रहनुपर्छ । रीता दनुवार सम्झन्छिन् कि आमा बज्यैहरूले जहिले उनलाई “आँट चाइ नपाकेको, अलिकती भए पनि काँचो हुनु पर्छ” भनेर सम्झाउने गर्थे । यसरी पकाइसकेपछि भातलाई थोरै सेलाउन दिएर अर्को भाडोमा सारिन्छ । यसरी अर्को भाडोमा सार्नु अगाडि तातो भातको प्रत्येक तहमा मर्चालाई धुलो बनाएर विस्तारै छर्किनु पर्छ । त्यसपछि भातलाई पूर्णरूपमा मर्चा सबैतिर पर्ने गरी मिसाउन राम्ररी मुछिन्छ । मुछ्न सजिलो बनाउन पानी अलिअलि छम्किनु पर्छ । भात तातो र धेरै टाँसिने भएकोले यो मुछ्नका लागि गाह्रो हुने गर्दछ ।

मुछेको भातलाई घैला वा ठुलो ड्रममा त्यसपछि हाल्नु पर्छ । पहिले पहिले माटाको घैला प्रयोग हुन्थे भने आजकल प्लास्टिक ड्रमहरू बेसी प्रयोग गरिन्छ । सबै भातलाई यसरी ड्रममा सारेपछि यसलाई माथिबाट हावा नछिर्ने गरि छोपिन्छ । त्यसपछि यिनीहरूलाई न्यानो ठाउँमा भण्डारण गर्नुपर्छ र केही महिना देखि वर्षसम्म त्यत्तिकै नचलाई छोडिदिनुपर्छ ।

यसरी भण्डारण गर्न पनि विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ । केहीले यस्ता ड्रमहरू राख्नु अगाडि त्यहाँ पहिले केराको पातहरू बिच्छाउँछन् । त्यसपछि प्लास्टिकले माथिबाट ढाकिन्छ । र यसमाथि घैलाहरू राखिन्छ । यसो गर्नाका कारण भुईँ वा तख्ता के मा राखेको छ त्यसबाट पनि सकेसम्म चिसो नआओस् भनेर हो । यसरी भण्डारण गरेको घैलाहरूलाई तातो राख्नका लागि धेरैले बाक्लो कम्बल वा अन्य न्यानो लुगाहरूले छोप्ने गर्छन् । घैला छोप्नुको मुख्य कारण चाही प्राय अण्डी रक्सी जाडो वा शरद ऋतुमा बनाइन्छ जुन समयमा चिसो हुन्छ । तापक्रम पुगेन भने रक्सी उठ्दैन (रक्सी बन्न चाहिने रासायनिक प्रक्रिया) र सबै विग्रेर जाने भएकाले तापक्रम मिलाउनु एकदम जरुरी छ । त्यसकारण महिलाहरूले जाडोमा पनि आवश्यक तापक्रम पुगोस् भनेर आफ्नो आफ्नो उपायहरू लगाएका हुन्छन् । उदाहरणका लागि रीता दनुवारले मर्चा मोलेको भात घैलामा सार्नु अघि घैलामा तातो तोरीको तेलले लिपेर कोइला नजिक राखेर तेलको वाफ निकाली भाँडाहरू पहिले नै तताउँछिन् र त्यो वाफललाई चामल खलाउने बेलासम्म बिको बन्द गरेर त्यहाँ अडाउँछिन् ।

यसरी भण्डारण गरिएका घैलाहरूलाई कम्तिमा छ महिनासम्म नचलाई राख्नुपर्छ । प्रायः एक वर्षसम्म चलाइदैन । यो जति लामो समयसम्म रह्यो रक्सी उत्ती राम्रो मानिन्छ । विगतमा यस्ता घैलाहरू ५-१०

वर्षको लागि पनि राखिन्थ्यो । यसरी लामो समय राख्दा भाँडा भित्रै एक किसिमको किरा वा प्युपा बन्छ, जसको पेटमा सबै यही रक्सी मात्रै हुन्छ । यही किराको पेट फुटाउँदा निस्केको रक्सीलाई भन गाढा निगार (वाइन) भनेर खाइन्थ्यो । यद्यपि यो अभ्यास अब हराइसकेको छ (DGSU २०१८, पृष्ठ ४६)।

हाल अन्डी रक्सीको लागि प्रयोग गरिने मर्चा अन्य रक्सीहरूमा प्रयोग गरिने मर्चा नै हो । तर पहिले यो विश्वास गरिन्थ्यो कि अन्डी रक्सीको लागि अन्डी चामलबाट नै बनेको विशेष किसिमको मर्चा भए राम्रो हुन्छ । आजकल अन्डी रक्सीको आकर्षण र बजारमा माग बढेको हुनाले यस्तो विशेष मर्चा फेरि बनाउन थालिएको छ । रीता दनुवारले विशेष मर्चा बनाइदिनका लागि मर्चा बनाउनेहरूलाई अन्डी चामल दिने गर्छिन् । मर्चा बनाउनेहरू पनि दनुवार महिला नै हुन् र प्राय सबै दनुवार महिलालाई मर्चा बनाउने प्रक्रिया थाहा भए पनि यो विश्वास गरिन्छ कि सबैलाइ मर्चा फाप्यैन । अर्थात् कसैकसैको मर्चाले मात्र मिठो अन्डी रक्सि बन्ने गर्छ । रीताले आफ्नी आमा र हजुरआमाबाट मर्चा बनाउने विधी पनि सिकेकी छिन् । एकचोटि उनले आफ्नै मर्चा बनाउने प्रयास गरिन् तर त्यति राम्रो भएन र उनको रक्सी बिग्रियो । त्यसपछि उनकी आमाले उनलाई नफापेकोले अब देखि नबनाउ भनेको भएर रीताले त्यसपछि मर्चा बनाउन छोडिन् । त्यसबेलादेखि, रीताले अरूबाट मर्चा किन्छिन् ।

(रीता दनुवार, अर्चना दनुवार र बिन्दी माया दनुवारसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित)

छ . दनुवार महिलाको सशक्तीकरणको संघर्ष र यात्रा

उदयपुर जिल्लाका दनुवार घरपरिवारहरूमा घरेलु हिंसा ऐतिहासिक रूपमा मुख्य समस्या रहेको देखिन्छ । समयसँगै यस्ता हिंसाका विरुद्ध समुदाय स्तरमा नै विभिन्न प्रयास र अभियानहरू पनि खडा भए । प्रायः स्थानीय आमा समूहहरूले हिंसाका यस्ता घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने र यसका विरुद्ध उभिने गरेका छन् । महिलाहरूले WOREC जस्ता महिलावादी संस्थाहरू मार्फत हिंसा परेका महिलाहरूलाई सुरक्षा दिन सेल्टर र सुरक्षित आवासहरू समेत निर्माण गरेका छन् । कहिलेकाँही जटिल हिंसाका घटनामा पिडितलाई गाइघाट र कटारी जस्ता बजारमा आश्रयस्थलमा पठाएर समुहले हिंसाको घटनाको अध्ययन गरेर समाधान खोजेका घटनाहरू पनि छन् ।

शिक्षिका लक्ष्मी दनुवारको विचारमा अहिलेका दनुवार महिलाहरूसँग अब धेरै विकल्पहरू छन्, विशेष गरी शिक्षाको सन्दर्भमा । “आजका महिलाहरू निर्वाध पढ्न पाउँछन् र यसले उनीहरूको जीवनमा ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ,” उनले भनिन् ।

बन्दना दनुवारका अनुसार दनुवार महिलाहरूले अब नेतृत्व गर्न थालेका छन्, सामाजिक क्षेत्रमा सक्रिय छन् र विभिन्न क्षेत्रहरूमा अगाडि आएका छन् । धेरै पुरुषहरू कामको लागि विदेश पलायन हुँदै गर्दा

उदयपुवाट प्रथम दनुवार एरएलरि उत्तिर्ण महिला लक्ष्मी दनुवार

महिलाहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरेका छन्, रोजगारी गर्छन् र सामाजिक र पारिवारिक जिम्मेवारीहरू सक्रिय रूपमा निर्वाह गरेका छन् ।

दनुवार महिलाहरूले कुशल व्यवस्थापन क्षमता प्रदर्शन गर्दै धेरैजसो घरायसी मामिलाहरू आफैँ हेर्ने गर्छन् । नयाँ सुत्केरीहरूको हेरचाह उनीहरूका आफ्नै आमा वा सासू-ससुराले गर्छन् र महिलाहरूले विदेशमा काम गर्ने पतिहरूले पठाएको रेमिट्यान्स पनि राम्रोसंग जोगाएर लगानी गरेको उदाहरणहरू छन् ।

“त्रियुगामा महिलाहरूको अवस्था“ शीर्षकको आफ्नो लेखमा बन्दना दनुवारले व्यापक सामाजिक परिवर्तन र दनुवार महिलाहरूको बढ्दो प्रगतिको बारेमा लेखिन्छन् । पैंतीस वर्ष पहिले दनुवार परिवारहरूले प्रायः आफ्ना छोराछोरीहरू, विशेष गरी छोरीहरूलाई स्कूल पठाउँदैनथे; आंशिक रूपमा बाहिरी व्यक्तिहरूको अविश्वास र खेतीपातीको जिम्मेवारीका कारण बाल विवाह सामान्य थियो । तर आज दनुवार महिला र किशोरीहरूले नेतृत्व पदहरू धारणा गरेका छन्, सामाजिक पहलहरूका अनिवार्य हिस्सा छन्, र महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गरेका छन् । लैङ्गिक भेदभाव कायमै छ तर अन्य समुदायहरूको तुलनामा केही कम छ किनभने दनुवार समुदायलाई अपेक्षाकृत उदार नै मान्न सकिन्छ (NDSU et al. २०२३ पृष्ठ ४३)।

अहिले आएर दनुवार समुदायमा अन्य समुदायहरूको तुलनामा महिला र बुहारीहरूलाई अलि धेरै स्वतन्त्रता छ । दनुवार समाजमा सम्बन्ध विच्छेद पनि बढ्दै गएको छ । जसले सांस्कृतिक पुनरुत्थान प्रयासहरूसँगै लैङ्गिक सम्बन्धमा परिवर्तनको छनक पनि दिन्छ । वृद्ध महिलाहरूले सम्बन्ध विच्छेदलाई “अति-स्वतन्त्रता” भनेर औल्याए तापनि युवा पुस्ताले यसलाई महिला अधिकार र स्वतन्त्रताको उपभोगको रूपमा हेरेका छन् ।

दनुवार महिला समाज सुधार संघ अध्यक्ष अर्चना दनुवार

यो संगै दनुवार महिलाहरूले तीज वा जन्मदिन जस्ता पहिले दनुवार समाजमा नभएका चलनहरू पनि भव्यतापूर्वक मनाउने जस्ता नकारात्मक अभ्यासहरू पनि अपनाउन थालेका छन् । आफ्नो पतिको खुट्टाको पानी पिउने जस्ता अन्य समुदायहरूको परम्परागत लैङ्गिक मान्यताहरू अंगिकार गरेकाले बल्ल हुन थालेको लैंगिक समानतामा फेरी चुनौती आउने सम्भावना पनि छ ।

दनुवार महिलाहरूले सामाजिक र राजनीतिक नेतृत्वको हिसाबले धेरै लामो यात्रा तय गरेका छन् । लक्ष्मी दनुवार यस क्षेत्रबाट विसं. २०४१ मा एसएलसी उत्तीर्ण गर्ने पहिलो दनुवार महिला बनिन् । पहिलो दनुवार पुरुषले एसएलसी पास गरेको १० वर्षपछि पहिलो महिलाले एसएलसी उत्तीर्ण गरेकी हुन् । दनुवार महिलाहरूले २०६० सालमा दनुवार महिला समाज सुधार समिति स्थापना गरे । हाल कोशी प्रदेश सभाकी उपसभामुख सृजना दनुवार छिन जसले मूलधारको राजनीतिमा दनुवार महिलाहरूको फड्को र उपलब्धि देखाउँछ । सन्जा कुमारी दनुवार २०७५ सालको चुनावमा कोशी प्रदेशमा सांसद बनिन् ।

उदयपुरमा महिला सशक्तिकरण स्रोत केन्द्र (WERC) नामक संस्था छ जुन सन् २०१२ मा स्थापना भएको थियो । यो महिला सशक्तिकरण, जनचेतना अभिवृद्धि र आदिवासी अधिकार प्रवर्द्धनको लागि काम गर्दछ । यो लगभग पूर्ण रूपमा दनुवार महिला र युवाहरूद्वारा सञ्चालित छ । बन्दना दनुवार हाल यसको कार्यकारी निर्देशक हुन् । उदयपुरमा एउटा सामुदायिक रेडियो पनि छ जुन १५ वर्षदेखि सञ्चालनमा छ । यो पूर्ण रूपमा दनुवार महिला र किशोरीहरूद्वारा संचालित छ ।

कमला दनुवारको संघर्ष पाका दनुवार महिलाहरूले गरेको कठिन यात्राको प्रतिबिम्ब हो जसका कारणले वर्तमान पुस्ताले लैङ्गिक समानता, हिंसामुक्त समाज, शिक्षा र अन्य अधिकारहरू पाएका छन् । उनले आफ्नो पतिको विरुद्धमा विद्रोह गरिन्, पतिबाट पिटाइ पनि खाइन् तर पनि आफ्नो लैङ्गिक भेदभाव विरुद्ध जागरूकता जगाउने र महिला अधिकारको प्रवर्द्धन गर्ने सामाजिक अभियान छोडिदिएनन् । उनको आमाको पुस्ताको दुःख र हिंसा देखेका कमलाका पुस्ताको संघर्ष र लडाईंले छोरी पुस्ताले धेरै स्वतन्त्र र हिंसारहित समाज पाए । तीन सन्तान जन्माएपछि उनले प्रौढ शिक्षा पढिन् । उनीहरूले सुरुमा सरस्वती महिला क्लब नामक समूह बनाएर काम गरे जस मार्फत उनीहरूले महिलाहरूको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने गर्थे । दनुवार महिलाहरूले अन्य सामाजिक सुधार जस्तै तास खेल्न र माछा मार्न नदीमा विष हाल्न पनि प्रतिबन्ध लगाएका थिए । कुटपिट र हिंसाका घटनाहरू हेर्न समिति पनि गठन गरिएको थियो ।

कमलाका अनुसार श्रीमती कुट्ने पुरुषहरूले भन्थे, “हाम्रा श्रीमतीहरूले गल्ती गर्दा हामीले उसलाई नकुटेर अरू कसलाई कुट्ने त ?” उनीहरूले त्यस्ता अटेरी पुरुषहरूलाई जिल्ला प्रशासन सम्म पुऱ्याउँथे । घरेलु

त्रियुगा नगरपालिकाका दनुवार महिलाहरू

हिंसाको मुल कारण मदिरा सेवन भएकोले महिलाहरूले मदिरा सेवन गर्ने र दुर्यवहार गर्ने पतिहरू विरुद्ध बलियो र मुखर अभियान चलाए । उनीहरूले यस अभियानलाई सशक्त बनाउन जिल्ला प्रहरीसँग काम गरे ।

महिलाहरूले सुरुवाती दिनहरूमा संगठित हुने र तालिम लिने कामलाई पुरुषहरूले नकारात्मक दृष्टिकोणले हेर्ने । पुरुषहरूले प्रशिक्षकहरूलाई दलाल, महिला तस्कर वा विदेशी एजेन्ट भएको आरोप लगाए । बिन्दी माया सम्भन्धिन् कि उनका आफ्नै फुपाजुले उनलाई यस्तै एउटा तालिममा जान लाग्दा रोकेका थिए र प्रशिक्षकहरूले सम्भवतः उनी जस्ता निर्दोष दनुवार महिलाहरूको पैसा खाइदिने चेतावनी दिएका थिए ।

तर महिलाहरूसँग केही पुरुषहरूको बलियो साथ पनि थियो । यी पुरुषहरूले गाउँमा आएका नयाँ संस्थाहरू र सामाजिक परिचालकहरूलाई पनि साथ दिने गरेका थिए । त्यसै कारण धेरै जागरणका कामहरू सफल पनि भए ।

अहिले उदयपुरको प्रत्येक बस्तीमा महिलाहरूको आमा समूह र विभिन्न अन्य समूहहरू छन् जसको माध्यमबाट उनीहरूले धेरै सामाजिक र सामुदायिक काम गर्छन्, एकअर्कालाई सुरक्षा गर्छन् र कुनै पनि महिला वा किशोरीहरूलाई हुने हिंसा वा दुर्यवहारको विरुद्धमा दृढतापूर्वक खडा हुन्छन् । आमा समूहहरूले थप गम्भीर घरेलु हिंसाका घटनाहरूको पनि अनुसन्धान गर्छन् र पीडितको तर्फबाट हस्तक्षेप गर्छन् ।

महिलाहरूले स्वास्थ्य, शिक्षा र अधिकारमा केन्द्रित धेरै अभियानहरू चलाएका छन् । महिलाहरूले पहिलेभन्दा बढी पितृसत्तात्मक सांस्कृतिक र सामाजिक मान्यताहरूलाई चुनौती दिइरहेका छन् । रिस्कुकी ६० वर्षीया मन्दिरा दनुवारले भनिन् कि उनले पहिले पुरुषहरूले मात्र गर्ने केही विधीहरू आफै गर्न थालेकी छिन् । उनले आफ्नी भदैनौ बुहारीलाई पनि ती विधीहरू सिकाउँदैछिन् । बन्दना जस्ता युवतीहरू दनुवार महिला सशक्तिकरणको लागि निरन्तर अगाडि बढिरहेका छन् ।

घटना अध्ययन

उदयपुरका दनुवारहरूको राजनैतिक जागरण: भिमा प्रकरण

“यो घटना लगभग १५ वर्ष पहिले भएको थियो । राजावासबाट लगभग एक घण्टाको दूरीमा भिमा नामक बस्ती छ । विस २०६३ साल फागुन ३० (मार्च १४, २००७) बुधबार का दिन एक क्षेत्री घरमा घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्ने राजन कुमारी दनुवार नामकी एक दनुवार महिलाको हत्या भयो । उनका घरबेटीहरूलाई हत्याको आरोपमा पक्राउ गरिएको थियो तर एक हप्ता भित्रै रिहा गरियो । जब उनीहरूलाई रिहा गरियो, उदयपुरका सबै दनुवारहरू एक्यबद्ध भयौं र विरोध गर्न भिमा गयौं ।

त्यतिबेला यहाँ सडक र सवारी साधन थिएन, त्यसैले हामी आधा दिन हिंडेर भिमा पुग्यौं । हामी एक जना पनि घरमा बसेनौं सबै उर्लेर गयौं । पहिलो चरणमा हामीले अपराधीहरूलाई जेल हाल्न माग गर्दै १५ दिनसम्म निरन्तर विरोध गर्यौं । मानिसहरूले हामीलाई यति ठूलो संख्यामा देखेपछि पहिलो चोटी कतिले उदयपुरमा दनुवारहरू पनि छन् भन्ने थाहा पाए । कसैले अचम्म मानेर टिप्पणी गरे कि हामी यति लामो समय कहाँ लुकेका थियौं । धेरैले सोचेका रहेछन् कि दनुवारहरू पहाडमा भरियाको रूपमा मात्र बस्थे । त्यो आन्दोलनले गर्दा उदयपुर र यता भेगकाले हाम्रो उपस्थिति र एकता दुवै देखे ।

राजन कुमारी करिब १०-११ वर्षको उमेरदेखि नै नीरबहादुर निरौला खत्री र उनकी श्रीमती सीता खत्रीको घरमा काम गर्दै र त्यहि बस्दै आएकी थिइन् । उनी १८ वर्ष पुगे पछि नीरबहादुरले उनलाई दोस्रो श्रीमतीको रूपमा विवाह गर्न चाहेका रहेछन् । उनका आमाबाबु र आफन्तहरूले अस्वीकार गरेर एकजना दनुवार केटा नै खोजेर बिहे गरिदिए । विवाह पछि नीरबहादुरकी आमाले राजन कुमारीलाई नवविवाहितलाई आशीर्वाद दिन आफ्नो घरमा आउन आग्रह गरिन् । सोही अनुसार राजन कुमारी त्यस घरमा जाँदा नीर बहादुरका आमाबाबु पुजाका लागि अर्को गाउँ गएका रहेछन् ।

नीर बहादुरको घर गएपछि राजन कुमारी त्यो रात घर फर्किनन् । उनको खोजी राती देखि नै सुरु गरियो । उनका आफन्तहरू नीरबहादुरको घर पुगे तर सीता खत्रीले उनी पहिले नै गइसकेको बताइन् । भोलिपल्ट बिहान उनको शव खेतबारीको बिचको सानो दहमा घोप्टिएको अवस्थामा फेला पऱ्यो । उनको घाँटीमा थिचेको डोब थियो । भिसेरा रिपोर्टले उनको मृत्यु घाँटी थिचेको कारण भएको र उनको फोक्सोमा रहेको पानी दहको पानीसँग मेल नखाएको पुष्टि गर्‍यो । खत्री श्रीमान् र श्रीमती दुवैलाई पक्राउ गरिए पनि उनीहरूलाई चाँडै जमानतमा रिहा गरियो । त्यसपछि दनुवारहरूको आन्दोलन उठेको हो ।

यहि घटनालाई लिएर दनुवारहरूले पहिलो चोटी यस भेगमा कडा आन्दोलन गरे । दनुवारहरु उदयपुर भरि परिचालित भए, आम हडतालको आह्वान भयो, जिल्ला प्रशासन कार्यालय घेरियो । आन्दोलन भन् चर्किन थाल्यो । पछि थाहा भयो कि सरकारी बकिलले आफ्नै कार्यालयलाई पनि जानकारी नदिई खत्री दम्पतिलाई रिहा गर्ने कागत बनाएका रहेछन् । विरोधको दबावका कारण उनको सरुवा गरियो, नयाँ सरकारी बकिल आए र प्रशासन, राजनीतिक दलहरू र दनुवार प्रदर्शनकारीहरू बीच छु बुँदै सम्झौता भयो । अभियुक्तहरूलाई पुनः पक्राउ गरियो र हत्याको मुद्दा दायर गरियो । यो हप्तौं लामो आन्दोलनको परिणाम थियो र उदयपुरमा हाम्रो पहिलो वास्तविक राजनीतिक जागरणको रूपमा यसलाई हामी दनुवारहरु हेछौं । तर अन्तिम परिणाम भने पीडादायी भयो । तीन वर्ष जेलमा बिताएपछि अभियुक्तले राजन कुमारीका बुबालाई रु ७०,००० दिएर मुद्दा फिर्ता लिने पत्रमा हस्ताक्षर गर्न लगाए । दम्पतीलाई रिहा गरियो र तिनीहरु पछि अर्को शहरमा बसाइँ सरे । त्यतिबेला दनुवार समुदायका धेरै मानिसहरू धेरै निरास भए तर हामीले गर्न सक्ने अरु के नै थियो र ।

जे भए पनि आन्दोलनले हाम्रो समुदायलाई परिवर्तन गर्‍यो । हामीमा राजनैतिक चेत हवात्तै बढ्यो । दनुवार समुदाय अझ एकताबद्ध र मुखर भयो । अन्य समुदायहरू, प्रशासन र सरकारले पनि हाम्रो शक्तिलाई स्वीकार्न बाध्य भयो । यो उदयपुरका दनुवारहरूको पहिचान र राजनीतिक चेतना निर्माणमा एक निर्णायक क्षण बन्यो ।

यो आन्दोलनमा दनुवार महिलाहरू पनि अग्रपंक्तिमा थिए । एक जना पनि महिला सडकमा निस्कन हिचकिचाएनन् । उनीहरुले खाना, रासन र खर्च व्यवस्थापन गर्दै पुरुषहरूसँगै सडकमा उत्रिए । यो घटनाले दनुवार महिला र किशोरीहरूले सामना गरेको हिंसालाई प्रतिनिधित्व गर्‍यो र यसले हामी दनुवार महिलाहरूलाई सामूहिक रूपमा संगठित हुने र आवाज उठाउन सिकायो ।”

(दनुवार महिला समाज सुधार संघ नेपालका सदस्यहरूका अनुसार)

भाग ४ : अबको बाटो

दनुवार महिला तथा अगुवाहरूवा विचारमा अबको उदयपुरका दनुवारको आगामी बाटो भनेको संरचनात्मक सुधारहरूमा मात्र सीमित नभई आफ्नो वरिपरि आफैमा पनि सुधार र पुनर्जागरण ल्याउने, सांस्कृतिक पहिचान अझ आत्मसात गर्ने र सामूहिक शक्ति अझ सशक्त पाउँ जाने रहेको छ ।

बन्दना दनुवारका अनुसार क्षमताको दृष्टिले दनुवार महिलाहरूमा खासै कमी छैन; बरु उनीहरूले घरपरिवारका लागि गर्ने अत्याधिक त्याग नै उनीहरूका लागि बाधक बनेको छ । उनका विचारमा अन्य धेरै समुदायका महिलाहरूभन्दा दनुवार महिलाहरूले पनि “परिवारको नाममा धेरै सम्भौता” गरिरहेका छन् । पति, सन्तान र घरायसी कामलाई प्राथमिकता दिँदै उनीहरू असीमित क्षमता हुँदाहुँदै पनि आफूलाई पछाडि राखिरहेका छन् । उनले युवा पुरुष तथा महिलामाथि अन्य संस्कृति, नयाँ प्रवृत्ति र शहरी जीवनशैलीको बढ्दो प्रभावलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता औल्याइन् ।

यसका साथै बन्दनाले सकारात्मक प्रतिनिधित्व र प्रोत्साहनको महत्वमा विशेष जोड दिन्छिन् । उनका अनुसार दनुवार समुदाय हाल “ आफ्नो पहिचानका लागि, आफ्नो अस्तित्वका लागि र आफ्ना अधिकारका लागि जागरुक छ र बोलिरहेको छ ” । समुदायभरि यसप्रति चासो बढ्दो छ । उनले हालै संगै काम गरेका केही युवा दनुवार केटीहरूले विद्यालयमा दनुवार भएकै कारण भोगेका अपमान र धम्कीहरू सम्झिँदै आँसु झारेको अनुभव सुनाइन् । ती युवतीहरूले हेला भोग्दा आफु फरक समुदायमा जन्मेको भए पनि हुन्थ्यो भन्ने सोचेको समेत बताए । तर अहिले ती नै युवतीहरू दनुवार पहिचानमा गर्व गर्दै परम्परागत पोशाक र गहना लगाएर पुरानो पुस्तसँग मिलेर आफ्ना संस्कृति, परम्परा र अभ्यासहरू पुनर्जीवित गर्न सक्रिय छन् ।

उदयपुरका अधिकांश दनुवार -चाहे युवा होस् वा वृद्ध, पुरुष होस् वा महिला -सबैले सांस्कृतिक पुनर्जागरणलाई अबको मुख्य गर्नुपर्ने काम भनेर पहिचान गरे । बिन्दी माया दनुवारले हिन्दू संस्कारहरू मात्रै गर्न थालेकोमा फेरि दनुवार संस्कारहरूले सुचारु गर्ने प्रयासहरू हुनुपर्ने जसका लागि कतिपय कुराहरू लिखित पनि गर्न थाल्नुपर्ने कुरामा जोड दिइन् । उनी युवापुस्ताले संस्कृति, भाषा र परम्परा संरक्षणका लागि पहल थालेको स्वीकार गर्छिन् । तर यति प्रयासले मात्रै पुग्दैन भन्दै राजनीतिक, वर्गीय विभाजन र कहिलेकाहीं फरक प्राथमिकताका कारण समुदायभित्रै पनि केही विभाजन रहेको कुरा पनि इंगित गर्छिन् ।

प्रायः जसोले सांस्कृतिक पुनर्जागरण घरबाटै सुरु हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् । कुन संस्कार र रितीरिवाज गर्ने नगर्ने मानिसको आफ्नो स्वतन्त्र अधिकार भएता पनि कमसेकम जन्म र विवाहजस्ता महत्वपूर्ण संस्कार दनुवार परम्पराबाट सबैले गरेमा पनि संरक्षण र पुनर्जीवन हुन सक्ने उनीहरूको विचार छ । कमला दानुवारले यस प्रक्रियामा महिलाहरूले नेतृत्व लिनुपर्ने तर्क गर्दै “महिलाले आफ्नै घरबाट सुरु गर्दा नै परिवर्तन आउँछ” भन्छिन् । उनले आफ्नै छोराको विवाह संस्कार परम्परागत दनुवार विधिअनुसार सम्पन्न गरेर उदाहरण प्रस्तुत गरिसकेकी छन् ।

संगठनात्मक दृष्टिकोणबाट राजकुमार दनुवारले एकता र संस्थागत सुदृढीकरणलाई भविष्यको प्रगतिका मुख्य आधारका रूपमा जोड दिन्छन् । उदयपुरका दनुवारहरूबीच महिला समुह, विद्यार्थी मञ्च, युवा मञ्च र

पत्रकार संघजस्ता विभिन्न समूहहरूको राम्रो संगठन रहेको छ जसले आपसमा सहकार्य गर्दै काम गरिरहेका छन् । उदयपुरका दनुवारहरूको सामुहिक प्रयासका कारण गत वर्ष दुई दिने दनुवार खाना महोत्सव सफलतापूर्वक सम्पन्न भयो । यस वर्ष उनीहरूले आफ्नो सांस्कृतिक पर्व “न्वागी” लाई क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय स्तरको पर्वका रूपमा स्थापित गर्न र न्वागी मनाउन मंसिर २५ गते सार्वजनिक बिदा माग गर्दै अभियान चलाए । हालैका समाचारहरूका अनुसार उनीहरू दुवै लक्ष्य हासिल गर्न सफल भएका छन् । यसलाई उदयपुरका दनुवारहरूले जिल्लास्तर र राष्ट्रिय स्तरमै आफ्नो पृथक् र विशिष्ट आदिवासी पहिचान स्थापित गर्ने दिशामा हासिल गरेको ऐतिहासिक उपलब्धिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

भाषा ब्युँताउनका लागि रिस्कका बासिन्दाहरूले भाषा बोल्ने दनुवार बासस्थानहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापना गर्न थालेका छन् । वैवाहिक सम्बन्धका माध्यमबाट घरपरिवारभित्र र अन्ततः समुदायमा भाषा सिकाइ र विस्तार हुन सक्छ भन्ने आशामा दनुवार भाषा बोल्न सक्ने बुहारीहरू खोज्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । उदयपुरका केही दनुवार समिति सदस्यहरूले सिन्धुलीको भ्रमण गरे जहाँ अभै पनि दनुवार भाषा बोलिन्छ र उनीहरूले आफ्नो संगठनको विधान दनुवारी भाषामा अनुवाद गर्न एक हप्ता बिताएको अर्को सुन्दर उदाहरण पनि छ ।

विविध चुनौतीहरूका बाबजुद पनि यस्ता आशा र सम्भावनाका संकेतहरू उदयपुरको दनुवार समुदायमा धेरै देखिएको छ । ७७ वर्षीय अमृत बहादुरलाई आशा छ कि अब युवाहरूले भाषा कक्षा सञ्चालन गर्न आवश्यक कोष तथा सामग्रीको व्यवस्थापन गर्नेछन् । उनी सानै छँदा दनुवार भाषा जान्दथे तर अहिले लगभग विसिसकेका छन् । उनलाई के लाग्छ भने यदि उनी पुनः दनुवार भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूसँगको सम्पर्कमा आए भने आफ्नो भाषा फेरि सम्भन सक्नेछन् । समुदायका अगुवाहरूले दनुवार पहिचान र संस्कृती सम्बन्धी कार्यशाला, जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम तथा विद्यालय पाठ्यक्रम बनाउने जस्त कदम सञ्चालन गर्नुपर्ने साथै दनुवार जनसंख्या धेरै भएका क्षेत्रहरूमा प्राथमिक शिक्षामा दनुवार भाषालाई समावेश गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् (DGSU २०१८, पृष्ठ १३)।

दनुवार समुदायका आफ्नै नेतृत्व अभियानहरूको परिणामस्वरूप समाज सुधारका महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् । उदयपुरका सबै दनुवार बस्तीहरूमा सन् ३०-४० वर्ष अगाडि छाड्ग्रा प्रथा हटाउन अभियानहरू सञ्चालन गरिएका थिए । यो प्रथाले पहिले विवाह खर्च धान्न परिवारहरूलाई जग्गा बेच्न बाध्य बनाउँथ्यो । यस्तै सुधार अभियानहरूले मदिरा सेवनलाई पनि लक्षित गरेका थिए । अत्यधिक मदिरा सेवनका कारण दनुवारहरूले जग्गा गुमाउने, आर्थिक कठिनाइ उत्पन्न हुने, व्यापक घरेलु हिंसा हुने लगायत समस्याहरू थिए । महिलाहरू विशेष गरी लैंगिक हिंसा र लैंगिक भेदभावविरुद्ध संघर्ष गर्न अग्रपंक्तिमा थिए ।

यी सबै विषयहरूमा सबै दनुवारहरूमा एक मत भने पाइदैन । विभिन्न सवाहलरुमा र कसरी अगाडि बढ्न भन्नेमा फरक विचार र दृष्टिकोण पनि पाइन्छ । एक दनुवार युवाले आगामी २५-३० वर्षभित्र उदयपुरमा दनुवार संस्कृती र भाषा पुर्ण रूपमा लोप हुने जोखिम रहेको चेतावनी दिए । दनुवारी संस्कार र विचार जानेको वृद्धवृद्धाको निधन, पुस्तागत ज्ञानको हस्तान्तरणको अभाव, धार्मिक अतिक्रमण र कमजोर सामुदायिक एकताका कारण दनुवार पहिचान हराउने खतरा रहेको उनको तर्क थियो । उनले लुगा र गहना जस्ता सतही पक्षहरूमा मात्र केन्द्रित हुँदा आफ्नो गुह्य पहिचान भने लोप भएर जाने चिन्ता व्यक्त गरे ।

तर अन्य व्यक्तिहरूको भनाइमा भाषा सबैभन्दा कमजोर पक्ष भए पनि चाडपर्व, पोशाकको पुनरुत्थान र जनचेतना अभियानमार्फत संस्कार, रितीरिवाज र पुजाका अभ्यासहरू क्रमशः बलियो बन्दै गएका छन् । उनीहरूका अनुसार हालको अवस्था दुई दशकअघिको तुलनामा धेरै राम्रो भएको छ । उनीहरूको दृष्टिमा पोशाक र गरगहना भनेको दनुवार पहिचानमा युवा पुस्तालाई आकर्षित गर्ने एउटा सुरुआती बिन्दु मात्र हो र आज लुगाबाट प्रेरित भएका यी युवाहरू नै भोलिका सांस्कृतिक अभियानकर्ता तथा आदिवासी पहिचानका संरक्षक बन्नेछन् ।

भाग ५ : निश्कर्ष

उदयपुरका दनुवारहरू नेपालको अन्य धेरै आदिवासी समूहहरूभन्दा फरक छन् किनकि उनीहरूको इतिहास पहिलो पुख्र्यौली बासस्थानबाट हालको बसोबास क्षेत्रतर्फ भएको बसाइँसराइसँग जोडिएको छ । लिखित प्रमाण, मौखिक इतिहास र कथनहरूले उनीहरू थारूसँगै यी नदी उपत्यकाहरूका पहिलो बासिन्दा भएको संकेत गर्दछ । उनीहरू दुई शताब्दीभन्दा बढी समयदेखि पूर्वी नेपालको भित्री भुभागमा बसोबास गर्दै आएका छन् र आफ्ना विशिष्ट आदिवासी जीवनपद्धति, संस्कार, दर्शन तथा जिवनशैली निरन्तर अवलम्बन गर्दै आएका छन् । दनुवारी भाषा लगभग लोप हुने अवस्था र धेरै सांस्कृतिक अभ्यासहरूको परिवर्तन वा परित्याग चिन्ताको विषय भएको र यसमा लगभग सबै नै दनुवार सचेत छन् । र यहि चिन्ता र संकटक विच पनि उदयपुरका दनुवारहरूले आफ्ना आदिवासी पहिचानका बलिया र विशिष्ट मानकहरू अझै जोगाएर नै राखेका छन् ।

दनुवार समुदायले हिन्दू धर्म मान्दै गर्दा आफ्नो प्रकृतिपूजाको विश्वास पनि छोडेका छैनन् । नदीनाला, खोल्सा, वन, जमिन, भीर, रुख र ढुंगासँग सम्बन्धित पवित्र थानहरू उनीहरूले संरक्षण गर्दै वार्षिक रूपमा पूजा गर्ने परम्परा कायम राखेका छन् । उनीहरूको परम्परागत खाद्य प्रणाली, विशेषगरी प्राकृतिक र जंगली खाद्य वस्तुहरूको प्रयोग, आज पनि जीवित छ । खेतीपातीका मौसममा रामदल, पर्मा आदि सामूहिक निर्णय प्रक्रिया र श्रम बाँडफाँडले उनीहरूको सामुदायिक अभ्यासलाई स्पष्ट रूपमा देखाउँछ । यस्तो एकता उनीहरूको राजनीतिक प्रयासहरूमा पनि देखिन्छ जस्तै भिमा आन्दोलन तथा आफ्नै बाली पर्व 'न्वागी' लाई प्रदेशस्तरीय सार्वजनिक विदाका रूपमा स्थापित गर्न सकेको हालसालैको उदाहरण ।

लैङ्गिक सम्बन्धहरूको सन्दर्भमा पुरुष र महिलाबीच दृष्टिकोणमा स्पष्ट भिन्नता देखिन्छ । महिलाहरूका अनुभव, कथन र लेखनहरूले दनुवार समाज विगतमा पितृसत्तात्मक थियो र आज पनि त्यही संरचना कायम रहेको पर्याप्त प्रमाण दिन्छ तर धेरै पुरुषहरूका अनुसार लैङ्गिक असमानता न्यून वा नगण्य छ । महिलाहरूले महत्वपूर्ण संस्कार र पुजाआजामा लगाइने प्रतिबन्ध, घरायसी कामको असमान बाँडफाँड (जहाँ अधिकांश जिम्मेवारी महिलामाथि पर्ने), छोरालाई केही भए पनि प्राथमिकता, अहिले पनि महिलालाई अर्काको घर जाने जात भनेर हेर्ने दृष्टिकोण, घरेलु हिंसाको सुक्ष्म उपस्थिति तथा महिलाको स्वायत्तता र स्वतन्त्रतामाथि हुने अदृश्य नियन्त्रणलाई लैङ्गिक असमानताका प्रमुख सूचकका रूपमा औल्याएका छन् ।

यस अध्ययनले दनुवार समुदायका केही महत्वपूर्ण आदिवासी ज्ञान र सीपहरू उजागर गरेको छ विशेष गरी महिलाहरूले संरक्षण गर्दै आएका ज्ञान र सीपहरू रहेका छन् । यसकारण यी अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाका प्रमुख संरक्षकका रूपमा महिलाहरू नै रहेका छन् । अन्डी रक्सी तथा अन्य परम्परागत खाद्य सामग्रीहरूको उत्पादन र बेचबिखनसँगै महिलाहरूले यी सीपहरूलाई आयआर्जनसँग पनि जोड्न थालेका छन् ।

समग्र दनुवार समुदायको विशेषगरी दनुवार महिलाहरूको सशक्तीकरण यात्रा प्रेरणादायी छ । पितृसत्तात्मक मान्यताविरुद्ध उनीहरूले घरपरिवारभित्रै समेत संघर्ष गर्दै समाजमा सक्रिय संगठन र अभियान सञ्चालन गरेर लैङ्गिक हिंसाका न्यूनीकरण गर्न सफल भएका छन् । यसमा सचेत र सकारात्मक पुरुषहरूले पनि औपचारिक र अनौपचारिक दुवै रूपमा योगदान ठुलो छ ।

हाल दनुवार समुदाय सांस्कृतिक पुर्नजागरण तिर एकदमै गम्भिर भएकर लागेको छ, जसमा भाषा ब्युँताउने तथा जन्म र विवाह परम्परागत संस्कार र विधीहरूद्वारा पुनः गर्ने प्रयासहरू पछिन् । राजनीतिक र सामाजिक क्षेत्रमा पनि दनुवारहरूको सहभागिता बढ्दो छ । दनुवार समुदायले अति सीमान्तिकरणको अवस्थामा पनि कसरी आदिवासी समुदायहरूले आफ्ना विश्वास र मुल्यमान्यता जोगाए, कसरी आफ्नो सामाजिक संरचना कायम राख्दै आफ्नो पहिचान बचाए भन्ने एक उदाहरण प्रस्तुत गर्छ ।

दनुवार समुदाय नेपालका आदिवासी समुदायहरूमा विद्यमान मुलधारभन्दा फरक लैङ्गिक आयामको पनि राम्रो उदाहरण हो । यहाँका लैंगिक आयाम र मुद्दाहरू मुख्यधारको नारीवादी विमर्शभन्दा धेरै भिन्न छ । समाज स्पष्ट रूपमा पितृसत्तात्मक भए पनि त्यसको स्वरूप फरक छ र यस्ता भिन्ने खाले लैंगिक आयामहरूलाई नेपालको महिला अधिकारसम्बन्धी छलफलमा पनि समावेश गरिनुपर्छ । दनुवार समाजमा महिलाको पुर्खौली सम्पत्तिमा अधिकारको बलियो अभ्यास रहेको छ, जसबाट नेपाली समाजका अन्य समुदायहरूले पनि सिक्न सक्छन् ।

दिगो सांस्कृतिक पुनर्जागरणका लागि युवापुस्ताको सक्रिय संलग्नता अनिवार्य छ । पुस्तान्तरणमार्फत ज्ञान हस्तान्तरण नभएमा आदिवासी पहिचान केवल पोशाक वा गहनाजस्ता सतही प्रतीकहरूमा सीमित हुने जोखिम रहन्छ । ज्येष्ठ पुस्ताले आफ्नो ज्ञान, अनुभव र विश्वास पढ्ती भावी पुस्तामा हस्तान्तरण गर्नुपर्छ । उदयपुरका दनुवारहरूले आफ्नो छुट्टै विशिष्ट र गौरवपूर्ण आदिवासी पहिचान कायम गर्दै त्यसलाई अभि सशक्त बनाउने काममा उल्लेखनीय प्रगति हासिल गरेका छन् । सबै पुस्ताले यसका लागि उत्तिकै जोड दिएर र सबै जना सँगै मिलेर अगाडि बढ्नु आवश्यक छ । यसका लागि सबैको समावेशी सहभागिता र विशेषगरी महिलाको नेतृत्वसहितको सांस्कृतिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा नै अधि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

सांस्कृतिक पुनर्जागरण र पुनर्जीवनसम्बन्धी सबै छलफलहरू र कार्यक्रमहरूमा युवापुस्तालाई समावेश गर्न आवश्यक छ । यदि ज्येष्ठ पुस्ताले आफूसँग रहेको आदिवासी ज्ञानलाई 'पहिले नै हराइसकेको' भनेर बेवास्ता गरे भने युवापुस्ताले आफ्नो दनुवार समाजभित्र निहित समृद्ध सम्पदा र ज्ञानको खानीलाई कहिल्यै चिन्न सक्ने छैनन् । यसले आदिवासी पहिचान केवल पोशाक, गहना र मनोरञ्जनमा सीमित हुने खतरा पनि निम्त्याउँछ । त्यसैले दनुवार समुदायका युवाहरूले आफ्नो आदिवासी पहिचानलाई आत्मसात् गर्न, आफ्ना संस्कृति र आदिवासी विश्वदृष्टिबारे गहिरो बुझाइ विकास गर्न तथा आफ्ना आदिवासी ज्ञानको जगलाई चिन्न र आत्मसात् गर्न अत्यन्त आवश्यक छ ।

त्यसैगरी अधिल्लो पुस्ताले पनि आफ्नो अमूल्य ज्ञान, अनुभव र मुल्यमान्यता युवापुस्तामा हस्तान्तरण गर्न सचेत र संगठित प्रयास गर्नुपर्छ । उदयपुरका दनुवार समुदायले एक अलग, विशिष्ट र गर्विलो आदिवासी पहिचान स्थापित गर्ने दिशामा लामो यात्रा तय गरिसकेका छन् । सबै क्षेत्रमा एकताबद्ध रूपमा काम गर्दै सबै पुस्ताबीच विचार, जोशजाँगर, प्रतिबद्धता र सहयोगको आदान-प्रदान गर्नु, साथै दनुवार समुदायका सबै तहबाट समावेशी सहभागिता कायम गर्दै अगाडि बढ्नुपर्छ । यसका लागि महिलाहरूले मुख्य नेतृत्व गर्ने सक्ने प्रबल संभावना देखिएको छ । दनुवार महिलाहरूले देखाएको कुशल नेतृत्व, उनीहरूको परिवर्तनकारी क्षमता, महिलाबीच पहिले नै प्राकृतिक रूपमा ज्ञानको पुस्तान्तरण हुँदै आएको सन्दर्भमा उदयपुरको दनुवार समुदायको सांस्कृतिक र भाषिक पुनर्जागरण र समग्र समुदायको विकासको अबको बाटोमा महिलाले अग्रपंक्तिमा रही नेतृत्व गर्न सक्छन् भन्ने कुरामा कुनै दुविधा छैन ।

परिशिष्ट

स्रोत व्यक्तिहरुको नामावली

१. अमृत दनुवार	८. राजकुमार दनुवार
२. वीरबहादुर दनुवार	९. बिन्दी माया दनुवार
३. मिन कुमार दनुवार	१०. कमला दनुवार
४. धन कुमार दनुवार	११. बन्दना दनुवार
५. हरकबहादुर दनुवार	१२. अर्चना दनुवार
६. मन्दिरा दनुवार	१३. रीता दनुवार
७. सीता दनुवार	१४. भरत दनुवार

सन्दर्भ सामग्री

DGSU. (2018 December). *Udayapur Jillako Danuwar Jatiko Samchhitta Chinari* (A brief introduction of Danuwar Indigenous People of Udayapur). (DGSU) Danuwar Jagaran Samiti Udayapur.

NDSU, DGSU, DMSSSN (2023 February) Udayapur Jillako Danuwar Jatiko Aitihāsik Dastabej: Danuwar Samudayik Smarika (Historical Archive of Danuwar Indigenous People of Udayapur: Danuwar Souvenir Book). (NDSU) Nepal Danuwar Samaj Udayapur, (DGSU) Danuwar Jagaran Samiti Udayapur, (DMSSSN) Danuwar Mahila Samaj Sudhar Sangha Nepal.

Language Commission (2018 July) Done (Danuwar) Bhasako Itihas (History of the Done (Danuwar) Language). Language Commission Nepal.

Extracted from <https://www.languagecommission.gov.np/content/10506/10506-done-danuwar-language-histor/>

Khatry, P. (1995). The Manjani System of the Danuwar State of the Kamala Valley: A Brief Study of an Egalitarian Judiciary. *Contributions to Nepalese Studies*, 22(1), 43–55. CNAS/TU

Extracted from https://web.archive.org/web/20250420004659/https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/contributions/pdf/CNAS_22_01_04.pdf

**A Research on the Indigenous Danuwar
Community of Udayapur District in Nepal:**
*Introduction of the Indigenous Danuwar Community
in Udayapur and Exploration of the Gender
Dynamics including Gender Based Violence, Gender
Discrimination and Women's Empowerment*

December 2025

**National Indigenous Women's Federation
(NIWF)**

**A Research on the Indigenous Danuwar
Community of Udayapur District in Nepal:**
*Introduction of the Indigenous Danuwar Community
in Udayapur and Exploration of the Gender
Dynamics including Gender Based Violence, Gender
Discrimination and Women's Empowerment*

December 2025

Publisher:

National Indigenous Women's Federation (NIWF)

Address: Buddhanagar, Kathmandu Metropolitan City, Kathmandu, Nepal

Phone : 977 - 01 - 4794192

Email : niwf2057@gmail.com

Website : <https://niwf.org.np>

Supported by : IWGIA

Research/Translator: Heema Rai

Photos: Heema Rai

Layout and Design: Raj Kumar Maharjan

Print by: Global Nepal Printing Press Service Pvt. Ltd.

Anamnagar, Kathmandu, Ph.: 4102772, 4102823

ISBN: 0

National Indigenous Women's Federation (NIWF)

Executive Board Members

Designation	Name
Chairperson	Ms. Nimi Sherpa
Senior Vice-Chairperson	-
Vice-Chairperson (Mountain)	Ms. Kalpana Bhattachan
Vice-Chairperson (Hill)	Ms. Kamala Chepang
Vice-Chairperson (Terai)	Ms. Sumitra Tajpuriya
General Secretary	Ms. Shobha Sunuwar
Treasurer	Ms. Devmati Chhantyal
Secretary (Research, Information & Communication)	Ms. Numa Meche
Secretary (Project & International Affair)	Ms. Sanam Rajbanshi
Secretary (Public Relation & Organization Expand)	Ms. Reena Baram
Secretary (Language & Culture)	Ms. Basmati Raji

Acknowledgements

On behalf of the National Indigenous Women's Federation (NIWF), I would like to extend heartfelt gratitude to the Danuwar indigenous communities of Udayapur for giving their time, knowledge and for accommodating our research teams into their hearts and homes, specially during their peak farming season. Thank you to all the elders, the community leaders, women, youth and every member of the Danuwar community for giving us valuable time to conduct interviews, discussions and site visit. Our deepest gratitude to Archana Danuwar, the chairperson of the Danuwar Mahila Samaj Sudhar Sangha Udayapur, who was the most essential part of this whole work. Without her valuable management and coordination support, this work would not have been possible. We would also like to extend our thanks to the Women's Association for allowing the use of their community building for meetings. A special thanks to Numa Meche, the secretary of NIWF for her continuous presence and support to the research team during field work.

Also, many thanks to all Executive Boards of the National Indigenous Women's Federation (NIWF) and all the project team and staff members for their help and support throughout the period of study.

Finally, heartfelt thanks to Ms. Heema Rai, the researcher who conducted the research and wrote this report.

Specially thanks to the International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA) without whose support this study would not have been possible.

Thank you.

Nimi Sherpa

Chairperson

National Indigenous Women's Federation
(NIWF)

Table of contents

Acknowledgements	
Chapter I: Introduction	1
i. Background	1
ii. Study Methodology	2
iii. Study Objectives	5
iv. Study Area	5
Chapter II: Introduction of Danuwar Indigenous People of Udayapur	8
i. Demography	8
ii. Origin and History	8
iii. Language and Religion	10
iv. Community Structure and Livelihood	11
v. Dresses and Ornaments	13
vi. Current Situation of Danuwar in Udayapur	16
a. Religious, Social and Cultural Identity	16
b. Political Situation	17
c. Educational status	18
vii. Some Unique cultural practices	19
a. Agricultural and Labor Practices	19
b. Festivals and Rituals	20
c. Marriage	21
viii. Some Indigenous Knowledge and Skills of Danuwar People	22
ix. Historical Marginalization of Danuwar Indigenous Peoples in Udayapur	24
a. Land Dispossession	24
b. Illiteracy and Political Exclusion	28
c. Treatment by other communities	29
d. Internal Factors	30
Chapter III: Gender Dynamics in Danuwar Community	32
i. Gender roles and status of women in Danuwar society	32
ii. Situation of Gender Based Violence : past and present	34
iii. Intersection of Cultural Practices and Gender	37
iv. Violence against Danuwar Women in the Larger Context	39
v. Gender Positive Aspects of Danuwar Society	40
vi. Indigenous Knowledge of Danuwar Women	43
vii. Danuwar Women's Empowerment Journey	48
Chapter IV: Way Forward	54
Chapter V: Conclusion	57
Annex	60
List of resource persons	60
References	60

Chapter I: Introduction

i. Background

Indigenous nationalities in Nepal constitute 35.08 percent of the country's population numbering 29,164,578 according to the National Census of 2021. The National Foundation for Development of Indigenous/Nationalities (NFDIN) Act 2002 identifies indigenous peoples and nationalities of Nepal as "Adivasi/Janajati" in Nepali language and as "Indigenous/Nationalities" in English. It defines indigenous nationalities (Adivasi Janajati) as distinct communities having their own mother tongues, traditional cultures, written and unwritten histories, traditional homeland and geographical areas, and egalitarian social structures. There are 60 officially recognized indigenous nationalities or indigenous groups in Nepal under the NFDIN Act 2002. They are further classified as advanced, disadvantaged, marginalized, highly marginalized and endangered¹.

Nepal is a multi-ethnic, multilingual, multi-religious, and multicultural country. The Constitution of Nepal 2015 has guaranteed equal rights to all citizens. However, due to historical, social, economic, and cultural reasons, women, Dalits, indigenous nationalities, Madhesis, Muslims, people with disabilities, senior citizens, sexual and gender minorities, and people from backward regions have not been able to fully enjoy their rights. The indigenous peoples of Nepal have been politically oppressed, economically exploited, culturally and socially discriminated against.² Nepal has shown commitment to eliminating discrimination against Indigenous peoples by ratifying various international conventions and treaties like ILO 169, UNDRIP, UNCBD, CEDAW and so on. Despite some legal and social protection and Nepal's commitment in various international platforms, as well as political sloganeering, indigenous people in Nepal still face significant challenge to enjoy their full rights. Big national pride infrastructure projects, development and nature conservation effort as well as profit making industries are encroaching upon the indigenous lands and territories while the identity, language and voices of the indigenous groups are ignored or neglected.

Most of the indigenous groups have unwritten or oral histories only. Many of their practices, rituals and indigenous knowledge are now already lost or on the verge of disappearing as they are often unwritten, and passed down orally from one generation to

---

1 <https://nfdin.gov.np/pages/introduction/>

2 <https://english.indigenousvoice.com/indigenous-peoples-of-nepal>

the next. The National Indigenous Women's Federation (NIWF), through its 50 affiliated indigenous women's organizations, is working to enrich the literature around Nepal's indigenous groups particularly related to indigenous women through continued research, documentation, write-ups and publications. This report is another concerted effort of NIWF in support of IWGIA to populate Nepal's academic and historical database with indigenous content. This report outlines the situation of Danuwar Indigenous Nationalities of Udayapur, trace some of their historical marginalization and explores in depth the gender dynamics within the Danuwar society including Gender Based Violence (GBV), discrimination and women's role in preserving and protecting their indigenous knowledge and practices.

ii. Study Methodology

This study is based on qualitative ethnographic research method. A desk research and preliminary consultation with Danuwar resource persons were conducted in the beginning to understand more about the Danuwar indigenous nationalities of Nepal and to design data collection instruments. A field visit to Udayapur was undertaken in November of 2025 in two major settlements of Danuwar community in Udayapur from two different municipalities Triyuga and Katari. Primary data collection included participant observation, key informant interviews and focus group discussions. Some of the key ritual and sacred sites, Danuwar villages, farmlands, homes and other important public spaces were also visited as part of participant observation along with informal interactions. A few interviews were conducted later over phone to supplement the data collected. Similarly two important books published by community organizations of Danuwar indigenous groups in Udayapur have been cited heavily as they were a rich source of important secondary data.

There were several limitations of the study so it should be understood as a foundational step towards further research, exploration and study of the layered and complex historical, socio-political, demographic and gender aspects of the Danuwar society in Udayapur. Due to time and resource constraints, the study was limited to a narrow scope, which in turn affected the composition of resource persons, as only a few young Danuwar men and women could be included. In addition, an in-depth literature review of materials available on the Danuwar community of Nepal could not be conducted; instead, only a cursory review was undertaken at the formative stage to situate the researcher's understanding of the larger Danuwar community and their social position

Bindi Maya Danuwar

Danuwar elders from Risku village

Meeting with ward chairperson Rajkumar Danuwar at Triyuga-9

A community meeting in Risku village

in Nepal. The timing of the field visit during the peak autumn harvest season also posed difficulties in meeting resource persons. Lastly, data collection was limited to only a few Danuwar settlements of Udayapur, namely ward 8 and 9 of Triyuga Municipality and ward 7 of Katari Municipality. Therefore, the outcomes of this study must be viewed as a small, time-bound exploratory research confined to a tight geographical area with a limited number of informants. While the findings may not be generalized to draw conclusions for a larger population, the value of this research lies in its grounding in the lived experiences, narratives and first-hand accounts of the indigenous Danuwar community of Udayapur.

iii. Study Objectives

The research was undertaken as part of the project “Empowering Indigenous Women: Combating Discrimination and Promoting Rights” implemented by National Indigenous Women’s Federation (NIWF) Nepal with support from International Work Group for Indigenous Affairs (IWGIA). The focus of the study was on women’s situation, roles and gender discrimination within the Danuwar society. Since there are very few academic, research or documentation work on the Indigenous Danuwars of Udayapur district, this was also taken as an opportunity to study and document the overall situation of Danuwar indigenous groups in Udayapur. As such, the study objectives were:

- Document the situation of Danuwar indigenous groups in Udayapur district
- Explore the gender dynamics within the indigenous Danuwar community of Udayapur with a focus on discrimination and GBV faced by indigenous Danuwar women
- Analyze the role of indigenous Danuwar women in preserving and safeguarding the indigenous knowledge and culture of Danuwar community in Udayapur district of Nepal

iv. Study Area

Udayapur is one of 14 districts in the eastern Terai of Nepal which covers an area of 2,063 square kilometers. Based on its physical structure, the district includes hills, river basins, terraces, and plains. This district has diverse and complex geographical features. Under the Mahabharat mountain range, there are steep and rugged hills with scattered and sparsely populated settlements. Between the foothills of the Mahabharat range and the Chure range lie flat plains, while the southern boundary within the Chure region is

A Typical Danuwar House in Triyuga Municipality

covered with dense forests. The district's elevation ranges from 360 meters to 2,310 meters above sea level. Among the Inner Terai plains located between the Chure and Mahabharat ranges along the banks of the Triyuga River, Triyuga Municipality is also known as the Triyuga Valley. The district headquarters is located at Gaighat (Bokse) within this municipality. In terms of area, it ranks 20th among the districts of Nepal and lies within Koshi Province.³

The district has 8 local level bodies - 4 Rural Municipalities and 4 Municipalities. This study was conducted in two municipalities -Triyuga and Katari - of the district.

It has a population of 342,773 and 81,089 households according to Nepal Census 2021. The Danuwar people, who are enlisted as indigenous nationalities from the inner Terai, are found to be living mostly along the river valleys and river basins within the district. Among this, Danuwar occupy 3.05% of the total population.

While exact data was hard to find, Udayapur is one of the districts with highest internal migration. People from Eastern hills and mountains migrated in large number to

³ <https://daoudayapur.moha.gov.np/page/uthayapa-ra-ja-l-l-ka-para-caya>

Udayapur and other Terai districts after the malaria eradication program of Nepal in 1950s. Its population was 159,805 in 1981 Nepal Census which more than doubled in 2011 and became 287,689 . This gives an indication of the influx of new migrants and communities that settled around Udayapur in the past few decades.

Paddy Field in Katari Municipality

Chapter II: Introduction of Danuwar Indigenous People of Udayapur

i. Demography

According to Nepal's National Population and Housing Census 2021, the total population of the Danuwar community is 82,784 (39,572 males and 43,212 females), constituting approximately 0.28 percent of Nepal's total population. It also reports 61,224 Danuwar language speakers nationwide, accounting for 0.21 percent of the population. Official data further indicate that Danuwar people reside in 35 districts of Nepal¹.

However, these figures have been widely contested by Danuwar scholars, community organizations, and researchers. Studies conducted by the Danuwar Jagaran Samiti Udayapur (DGSU, 2018) and the Nepal Danuwar Samaj Udayapur and others (NDSU et al., 2023) argue that Danuwar are present in as many as 62 districts across the country. These sources estimate the total Danuwar population to be around 300,000–400,000 which is significantly higher than census figures. One major reason cited for this discrepancy is the widespread use of alternative surnames such as Rai, Singh, Dev, Thakur, Adhikari, Kunwar, Giri, Pandey, Chaudhary, Majhi, and Pahadi by many Danuwar individuals, leading to underreporting in official records (DGSU, 2018).

With a recorded population of 10,388 Danuwar individuals (5,493 females and 4,895 males), Udayapur ranks as the third-largest district in terms of Danuwar population, following Sindhuli (18,953) and Siraha (12,162). Approximately 10.98 percent of Nepal's total Danuwar population is estimated to reside in Udayapur⁴.

Although census data suggest that over 60 percent of Danuwars in Udayapur speak the Danuwar language, field observations and community-based research strongly contradict this claim. Two writers, Ananta Kumar Danuwar and Kedar Kumar Danuwar (DGSU 2018), argue that this figure is largely a myth, reflecting broader inaccuracies in census data concerning the Danuwar community, including population size and linguistic situation.

ii. Origin and History

The Danuwar are an indigenous community whose origin details are preserved primarily through oral histories. There is no clear evidence or fact about the origin of Danuwar

1 <https://www.lahurnip.org/uploads/resource/file/caste-ethnicity-report-nphc-2021.pdf>

people (NDSU et al. 2023 pg 45). But there are several accounts or beliefs about their origin. In Nepal the river valleys of inner Terai are called *Dun(Doon)*². Some believe the name Danuwar to be indicative of this origin habitat of Danuwar or their preference for river-valley environments. This is also supported by Danuwar community's affinity with rivers and water.

There are also myths which link Danuwar to the lineage of *Dronacharya*. Often they are cited as siblings of the Tharu and Majhi, a connection also reflected linguistically in the affinity between Danuwari, Tharu, and Majhi languages (DGSU 2018). Early Danuwar settlements were characterized by clustered hamlets of at least 10–20 houses close to rivers/streams, indicating a longstanding pattern of collective living near water bodies for security and subsistence.

Udayapur has a dense settlement of Danuwar people. They are migrated to Udayapur and periphery from several different places. Migration narratives indicate a multi-stage movement from the west and central hills toward the Inner Terai and eastern Nepal. Rajkumar Danuwar recounts an ancestral trajectory through Kavre, Sindhuli, Katari, and Triyuga before dispersing further east to Morang and Sunsari. Similar accounts from Risku elders trace their forebears to Kavre and Makwanpur districts from villages like Jor Taar, Bokaltar, and so on, noting that some of these original settlements no longer contain Danuwar populations today. While the current population of Danuwar in Udayapur is above 10,388, the number of Danuwar in Makwanpur—one of the prominent origin place for Danuwars of Udayapur is only 278. In Kavre, another prominent origin place, the population is 6290. This indicates that in some cases, entire Danuwar villages must have moved one or two centuries ago. The earliest known written reference to the Danuwar community is a *lalmohar* issued by Prithvi Narayan Shah in 1770 (NDSU et al 2023 pg 77).

The Danuwars of Udayapur attribute this migration from their original habitat to several different factors such as land scarcity among large sibling groups, fear of conflict during the era of small principalities and the expansion of Prithvi Narayan Shah, and insecurity caused by the abduction or harassment of Danuwar women by neighboring communities. While other communities did not shift to Nepal's inner and lower Terai until the 1950s due to the fear of malaria, Danuwar were living here long before that. They had also

---

2 <http://www.floraofnepal.org/countryinformation/landandcliimate/sevenzones>

developed some kind of resistance to the disease along with Tharu and a few other indigenous groups already living there.

Place-based subgroup names such as *Arnabee* (from Arnab village) or *Jartaare* (from Jartaar village) reflect earlier phases of migration and remain markers of origin within Udayapur's Danuwar population. When Danuwars arrived in Udayapur around 1827, the region was dense forest inhabited by wildlife such as tigers, bears, elephants, and leopards (NDSU et al., pg 22). They cleared the forest and formed large clusters of 100–150 households for mutual security. They preserved animistic rituals such as worship of forest spirits (*bhuskhandi*) and river or stream deities.

Traditional governance systems among Danuwars before migration relied heavily on shamans and a collective institution known as *manjan* (or *mai jhan*) where community decisions were guided by the eldest or most respected individuals (Khatry, 1995). These practices weakened after migration to Udayapur and were largely displaced by state-imposed institutions such as the *gomasta* system.

iii. Language and Religion

Danuwari language, still spoken across regions such as Kavre, Sindhupalchok, and Makwanpur, has nearly disappeared in Udayapur. Elders in Udayapur recall hearing their parents and grandparents speak the language, but note that it was not transmitted to the next generation because parents addressed children in Nepali, often due to social stigma, limited education, and past ridicule even within the community.

Danuwari language was spoken until 2000 BS (1940s) or until two generations ago but now it is largely extinct. Today, its use is largely confined to ritual contexts, where a limited number of words and mantras are still recited during important ceremonies.

The loss of language has had profound implications for cultural continuity. Community members emphasize that the erosion of Danuwari has weakened traditional knowledge systems and ritual practices. As expressed during focus group discussions, language is viewed as a core marker of indigenous identity; without it, the recognition and strength of the Danuwar community as an indigenous group are perceived to be diminished. In Risku village, one 77 year elder lamented that even if he knew the language when he was a child, there is nobody to speak it with and he believes that he has all but forgotten it.

There has been some recent revival attempts like a few classes and marriage alliances with Danuwari-speaking districts like Sindhuli and Makwanpur but those have had limited effect.

Religiously, most Danuwars of Udayapur identified as both Hindu and nature worshippers (*prakriti pujak*). Many cited the assimilation with dominant Hindu community for the erosion of Danuwar practices. Ritual observances include Durga Puja, Bhimsen Puja, and *Kulayan Puja* (*worship of family deity*). While not as rigorously practiced, strong elements of animistic belief still persisted particularly in the older generation.

Many emphasized and believed in the healing power of rivers and natural water sources. Community members recount practices of praying to river deities for relief from illness. A notable sacred site is the Panchawati Than in Badahare, a water source surrounded solely by *titepati* (*Artemisia*), a plant known for its medicinal properties. Elders believe that water flowing through the roots of this herb possesses healing power, leading to its worship as a sacred source. Rituals performed here, known as *Baguwa* Puja, are unique to the Danuwar community and still practiced to this day. The local legend associated with it is that long time ago, a Danuwar elder's sword struck a stone in this place that began to bleed, forming a river. The stone fragment was placed in Udayapur Gadhi, while the blood transformed into the present-day river. Although non-Danuwar groups now live nearby, annual worship during *Ekadashi* continues among Danuwars from Risku, who worship the water source and also believes it fulfills wishes.

iv. Community Structure and Livelihood

Among the Danuwar of Udayapur, clan names and surnames are closely linked to ancestral settlements. Ananta Kumar documents that many Danuwar clans derive their

Glimpse of a Danuwar village

Danuwar Village in Triyuga Municipality

A cattle shed in Katari

Risku Tole

names from original village locations, such as *Tarigaule* (from Tarigaun), *Tamaghate* (from Tamagaun), *Kharigaunle* (from Kharigaun), *Serali* (from Sera), *Biramtare* (from Bikramtar) and so on.

Traditionally, the Danuwar livelihood system was closely tied to hunting, foraging, and subsistence agriculture. Hunting included both hunting on land and hunting on water. Land hunting has largely disappeared due to state restrictions on hunting and poaching while hunting on water for fish and other aquatic creatures continue to this day. Food collection historically involved gathering wild fruits, grains, fish, and meat, as well as consuming plants and foods often avoided by neighboring communities. Danuwar cuisine, to this day, incorporates a wide range of wild and foraged foods. While such foods were once stigmatized by neighboring communities, they are increasingly recognized and appreciated today. Many believe that the prominence of bitter foods like *barmi*, *ghungi*, *totela*, *tutumi* have given Danuwar immunity against malaria. At one time, Danuwar and Tharu's population had rapidly reduced due to malaria but then both of these communities developed antibodies in their body that resisted malaria hence both of these indigenous groups are also known as victors who conquered malaria in Udaypur (NDSU et. al, 2023 pg. 94).

Agricultural cooperation systems such as *khetala*, *ramdal*, and *parma* were central to Danuwar life, particularly during rice and maize cultivation seasons from Asar to Bhadra (June-August). Collective labor practices continued after the *Nwagi* harvest ritual in Mangsir (November-December). With modern times, many traditional labor systems, seasonal rituals are disappearing.

v. Dresses and Ornaments

The Danuwar community of Udayapur regarded their dresses and costumes as one of their unique indigenous markers. According to community members and documented sources, Danuwar women traditionally wear a *chaubandi chola* fastened with coin buttons, paired with a white *patuki* (clothes belt) and a *gunyo* often featuring black or white floral prints. These garments are commonly accompanied by ornaments such as *natthi* or *fuli* (nose ornaments), *hasuli* and *hari* (neck ornaments), *kalli* (*foot bangle*), *chura* (bangles). Hair is traditionally styled with a *chultho* (bun), completing the overall appearance. Men's traditional dress includes a grey *topi* (cap), a black waistcoat, a white *ganji* or *bhoto* (vest), and a white *patuka* worn around the waist (DGSU, 2018).

Danuwar women in their traditional dress

Rita and Bharat Danuwar in their Danuwar attire and ornaments

70 year old Bindi Maya Danuwar recalled visiting the ancestral habitat in Kavre district where she noticed that there were some variations in the ornaments. In Kodari, she met a woman who identified as Danuwar but wore different ornaments. In Mahathan, some women wore very few ornaments, usually only a *fuli* (nose ring) and some gold jewelry. She said that she was hard pressed to believe that these women were also Danuwar because their ornaments were so different from what she knew to be Danuwari, but then they began speaking Danuwari language. This indicates that there are some difference in the dresses and costumes of Danuwar in Uydapur compared to other parts of Nepal, but this is to be expected as alteration due to locations and generations must have taken place.

Danuwar woman in traditional dress

Danuwar woman in traditional ornament

Danuwar woman in Danuwar traditional blouse

At present time, ornament and costumes have become a strategic tool to entice young Danuwar population to adopt Danuwar identity. Children and young adults are often encouraged to wear traditional Danuwar dresses and ornaments during cultural programs and public events. They see such practice as a way of introducing younger generations to their cultural heritage, even as styles and preferences evolve. In this way, dresses and ornaments are now serving as a bridge between past and present, and are strong indicators of attempt to revive the Danuwar indigenous identity in Udayapur.

vi. Current Situation of Danuwar in Udayapur

The Danuwar people of Udayapur are primarily concentrated in Katari and Triyuga municipalities and are perhaps the earliest inhabitants of its lower river valleys. Over generations, their social organization, ritual life, and livelihoods have evolved in interaction with state structures, neighboring communities, education systems, and economic change.

a. Religious, Social and Cultural Identity

Danuwar community in Udayapur are at a critical juncture in terms of their indigenous identity, culture and transformation. While a great consciousness and awareness about their distinct Danuwar identity was felt by most Danuwar community members, they were also found to be largely assimilated with the dominant Hindu system. Many of the rituals are only limited to people's memories now. Elders from Risku recalled that Danuwar rituals were traditionally conducted by their own priests or shamans (*dhami*). Cultural worships like *Sansari*, *Aitabare Puja*, *Jhakri Puja*, and *Bhakhauti Puja* were once widely practiced. Today there is no longer Danuwar shaman in the community. Most people just follow Hindu festivals and occasions.

While some Danuwars describe themselves as *prakriti pujak* or nature worshippers, Rajkumar Danuwar emphasized that this term refers to a guiding philosophy of simplicity, honesty, and respect for nature rather than a distinct religion. "Other castes also worship rivers and trees," he noted, adding that most Danuwars continue to follow Hindu practices and festivals such as Dashain and Tihar. Most Danuwars chose to identify themselves as both Hindus and *prakriti pujak* remaining satisfied in this dual religious identity.

At the same time, people were aware of the absence of a fixed or widely accepted religious label. While there have been campaigns in the broader Danuwar community of

Nepal like promotion of religion like “Dewas” or names like “done” instead of Danuwar (Language Commission 2018), no such movement has gained momentum in Udayapur. Most Danuwar continue to identify as Hindu in official records.

The Hindu assimilation is obvious as even an elderly Danuwar said he reveres Ram Sita (Hindu Gods) in same position as his *kul* (family deity) and *khola nala* (rivers and streams). Amrit Bahadur, 77 year old elder from Risku village said that he most worships and believe in Ram Sita, and also their *kul pitra*, *khola nala* noting that “we appeal to all of them to reduce our suffering.” He also recalled that marriages were once conducted entirely within Danuwar custom and that Brahmin priests were not required. According to him, this shift toward Hindu priests became common around early 2000s.

There is also a section of Danuwar in Udayapur who are converting to other religions. Women from Risku spoke about families who converted to Christianity after receiving housing or livelihood support from Christian organizations. One participant explained that although the family “wanted to remain Danuwar,” economic necessity played a decisive role in their conversion.

Many respondents cited marriage ritual as an area of significant shift. Older participants described earlier marriage customs in which a prospective groom had to spend many nights with sleep at the bride’s house, sometimes going without food, as a test of endurance and commitment. One participant recalled that “even the boy’s parents had to follow many obligations, it was not easy to win a bride.” The Danuwar marriage tradition lasted at least 7 days with a complicated and detailed rites in each day requiring the participation of not only the bride and groom family but all of the larger neighborhood. But now in contrast, the marriage is entirely performed through a traditional Hindu ritual and presided by a Hindu priest.

Social life among the Danuwar of Udayapur has been influenced by broader changes in communication, consumption, and mobility. Practices such as birthday celebrations, *gunyo cholo*, and Teej, previously unheard of, have become increasingly visible.

b. Political Situation

Political participation among the Danuwar has varied over time and across administrative levels. Danuwar of Udayapur identify themselves as groups who have always remained far away from any national political power or participation. They blame this as one of the main causes of their exclusion and under-development. They shared that they still felt a sense of exclusion in formal decision-making spaces, even when individual

Danuwar representatives have held elected positions. In the 2018 local elections, two Danuwar representatives were elected in Triyuga Municipality, and one ward chair was elected in Katari Municipality. At higher levels, Sanja Kumari Danuwar served as a parliamentarian in 2018, and Srijana Danuwar currently holds the position of Deputy Speaker of Koshi Province.

Rajkumar Danuwar, himself the chairperson of ward-9 in Triyuga Municipality, observed that although political participation has increased, Danuwars “have hardly reached decision-making or leadership roles so far,” suggesting that representation has not yet translated into sustained political influence. At the same time, others note that engagement across political parties has expanded since 1990s, indicating growing political awareness and participation.

The 2007 murder of Rajan Kumari Danuwar (see box 3 story) and the prolonged protests that followed is a landmark case that put Danuwar community into the regional political and public limelight. Kamala Danuwar from Rajabas remembers it as a watershed event in history of Udayapur which made other communities aware about Danuwar’s existence in the region. The Danuwars of Udayapur mobilized themselves politically in large mass, doing street protests and continually organizing for over two months until the perpetrators were put behind bars. (NDSU et al., 2023).

c. Educational Status

Education and awareness have expanded noticeably among the Danuwar of Udayapur in recent decades. Formal education was historically viewed with skepticism, reflected in the saying “*padhi lekhi kuchhi kaam, halo jote khaye maam*” (*there is no use of education, one can have food only if one ploughs the field*). This was the predominant view of the older generation of Danuwars and was repeated by multiple interviewees in response to Danuwar’s aversion to formal education. While the area had schools as early as 1940s, the Danuwars rarely sent their kids to school. Many who did go dropped out soon. The first person from Danuwar community in Udayapur to pass the national high school exams School Leaving Certificate (SLC) was Ananta Kumar Danuwar in 1974. He is also a prominent social figure of the region who established the Danuwar Kuriti Sudhar Samaj (Danuwar Social Reformation Society) in 1976. This organization played a foundational role in bringing about many social reforms within the Danuwar community which also included encouraged schooling and education. Laxmi Danuwar became the first Danuwar woman from Udayapur to pass SLC in 1984.

While higher education participation remains limited and dropout rates persist, most Danuwar families now enroll their children in school. Increased education has also contributed to greater political awareness and confidence. Community members describe growing interest among youth and women in Danuwar history, dress, food, and rituals. Bandana Danuwar noted that younger women who once felt embarrassed to identify as Danuwar now express pride, with some recounting emotional experiences of overcoming earlier feelings of humiliation.

vii. Some Unique Cultural Practices

While many Danuwar of Udayapur lamented the near extinction of their cultural rites and traditional Danuwar practices, it was evident that they have a rich cultural and religious history which is distinct and unique. In terms of festivals, celebrations, rituals and observance, Danuwar indigenous groups seems to be very prolific, with a number of rituals and festivals occurring in almost every month of the year.

Sansari_Aaitabare Puja than

Their birth, marriage and death rites also seem to be extensive, costly and requiring mandatory participation of all houses of their community. While many of the cultural practices have been abandoned or modified, nonetheless, a handful of community members are still observing these rituals in their own capacity. Another thing to note is that the Danuwar language which is surviving in a near-extinct stage in Udayapur, now lives off only as mantras or chants during such rituals.

Some of the major cultural and traditional practices of Danuwar people in Udayapur can be listed under these categories:

a. Agricultural and Labor Practices

- **Ramdal:** This is a uniquely Danuwar practice where men and women in traditional costume weed cornfields together to the tune of music during April–May. This typically starts once the corn seedlings grow 4 leaves. This has been a unique practice of Danuwar community that has seen continuity to this day. All the households of a neighborhood participate in this. Everybody comes together to weed the cornfield of one house. There is a feast at the end of *ramdal* when the

A sacred place in the midst of forest

A sacred place in Gaighat where Sansari_ Aaitabare Puja is held by Danuwars

Danuwar sacred than underneath a saal tree

work is complete called as *kalau*. Then the group also decides where the next *ramdal* will be played or whose field will be weeded next).

- Parma/khetala: These are systems of mutual labor exchange for farming tasks, ensuring no extra laborers are needed. This is both practical and social, reinforcing bonds. With the dwindling of farming, *parma* system is also not as widespread but it is still in existence.
- Water hunting (fishing with mustard seeds/*kusuro*): Fish is a staple diet of the Danuwar people. They have a unique way of fishing in rivers called *kusuro* which uses mustard seeds. This can be considered a distinct indigenous ecological practice that highlights local environmental knowledge.

b. Festivals and Rituals

The exact detail, method and prevalence of these rituals and practice seem to vary by localities. For example in Risku, people said that they still observe the Nwagi festival in their village but almost all in Katari has abandoned this.

- Nwagi: The new rice is never eaten until offerings are made to snake deities and Devi (goddess). Nwagi is an important harvest festival of Danuwar without which they do not typically consume newly harvested rice.
- Dashain: While an important Hindu Festival, Danuwar believe that their way of celebration also marks their distinction from Hindus because they observe it differently. There are differences in how they bring *fulpati* and use dried buffalo meat etc.
- Other seasonal festivals: *Bhakhauti* Puja, *Aaitabare/Sanibare* Puja, Goth Puja, and *Asar* Puja are all done in different seasons. These are worship of one's livestock shed, or streams, or forest or some sacred sites and forest spirits all praying for good harvest, good farmstead and wellbeing of life for humans, plants and animals alike.
- Animism / Nature worship: Reverence for rivers, ancestral spirits (*kul pitra*), sacred spaces (*than*), and trees like saal and amala, *Bhakhauti* Puja in cliffs, *Sansari* Puja under saal trees, Goth Puja (animal shed worship), and water/river offerings.

c. Marriage

Danuwar marriages are traditionally elaborate affairs, often lasting more than a week and marked by a series of distinct rituals. The process begins with the *ghaila bujhaune*, where the groom's family formally proposes and presents gifts, including rice, yeast cakes, meat, alcohol, and other items, though now simplified to three yeast cakes, three pathi of rice, and fruits (DGSU 2018). Early in the ceremony, the *pansuppa* stage involves the groom meeting his helpers, including the *madauli*, who manage the arrangements. On the fourth day, participants don playful or clown-like costumes and proceed in a procession to the bride's house, returning with celebration. The sixth day marks the main marriage ritual, including *maur lagaune* and *kanyadan*, where the bride is formally given to the groom, symbolizing the transfer of responsibility and blessings. The eighth day features games in the river and the ceremonial release of the *maur*, while the ninth day concludes with the formal farewell of the *madauli*, accompanied by gifts and souvenirs. Throughout the ceremony, customs such as *chhangra* (providing rice, maize, money or clothes to the bride's family) and *dudhauri* (repayment to the mother for nurturing), reinforce familial bonds and reciprocity. When the bride arrives in the groom's house, the

room where the bride and groom will stay is painted with “*kopro*” art. *Kopro* signifies harmonious conjugal life and blessing for successful reproduction. *Kopro* erased after one year, and a feast is given to mark the first anniversary.

While many are now simply adhering to the Hindu marriage rituals, people like Kamala Danuwar are set on following tradition. She shared proudly that she performed marriage of both her sons following all the intricacies and steps required without the negative parts like *Chhangra*.

There are also some taboos like strict discouragement of any intimacy between certain family relations (*mama sasura-bhanji buhari*, *jethaju-bhai buhari*). In the past, if these even touched each other, they had to offer ritual alcohol and apologize to the community for the indiscretion whether intentional or accidental.

viii. Some Indigenous Knowledge and Skills of Danuwar People

This chapter briefly outlines some of the significant indigenous knowledge and skills of the Danuwar people that are still practiced in Udayapur.

Wild mushroom and edible taki flower

The Danuwar weave a variety of household and farming objects such as *mandro* (straw mattress), *chhattai* (cushion), *chhattri* (a type of umbrella), *ghum* (a raincoat-like bamboo garment), *dhadiya* (a deep vessel used for fishing), *khitra* (a tool used to catch fish in waterlogged crop fields), and *pankha* (fan). Bamboo is the primary raw material, though coconut fiber, wild reed grass, and other locally available materials are also used.

70 year old Bindi Maya Danuwar recalls that women previously wove a wide range of household items, including straw mats, boxes, colorful baskets, and sieves. She herself knows how to make bamboo mats and boxes. Mothers also played a central role in passing on social values, good manners, and knowledge related to food to their daughters.

Another Danuwar skill that many community members believe distinguishes them from other groups is their food system. They regard it as unique and speak of it with pride. The Danuwar indigenous group traditionally follows a largely natural diet, reflecting their close affinity with nature and reliance on the surrounding natural environment for sustenance. Some distinctive Danuwar foods include pickles made from *barmi* (a wild, bitter variety of brinjal), curries prepared from fiddlehead fern and wild taro, banana

The plant barmi is used to make signature Danuwar cuisine

flower (*bunga*), *kabra* (a wild tree with sour leaves), and *totela* flower (from a tree of the jacaranda variety). Foraged ingredients once constituted the primary source of food in the Danuwar diet. Sources of meat included *ghungi* (river snails), fish, and crab. Danuwar have many types of fishing methods including fishing in shallow farm land and also trapping fish with the use of *kusun* or mustard seeds.

Another distinctive practice is the preparation of *usun* from *ghungi*, fish, or crab, which involves cooking these foods by covering them with ash and coal in the hearth until fully cooked. *Bagiya roti* is widely regarded as a unique and significant food of the Danuwar. Crab is also considered a specialty dish, most commonly prepared as a pickle. *Andi* wine or liquor, made from a specific variety of rice known as *Andi*, is a signature and distinctive cuisine of Danuwar food system.

While this indigenous knowledge is still preserved to some extent among the Danuwar of Udayapur, it can be considered endangered due to the lack of formal preservation efforts and its inability to compete with modern, cheaper alternatives (DGSU 2018).

ix. Historical Marginalization of Danuwar Indigenous Peoples in Udayapur

The Danuwar are an indigenous community with their own land, language, culture, and knowledge systems. For generations, they lived in harmony with nature, relying on farming, fishing, forests, and rivers for survival. In Udayapur, the Danuwar once lived with dignity and self-sufficiency. Over time, however, their rights to land, culture, and identity were weakened by state systems, powerful groups, and social discrimination. They are found to have experienced a prolonged and layered process of marginalization shaped by cultural misrecognition, dispossession of land, educational and political exclusion, and discriminatory treatment by dominant groups.

The findings are organized under four broad and interrelated themes:

a. Land Dispossession

Land dispossession emerged consistently as the central factor behind the historical impoverishment of the Danuwar in Udayapur. Danuwar ancestors migrated from Makawanpur and Kavre, cleared forest land, and established large agricultural holdings. They were the first inhabitants of area and used to be known as landlords. Some families reportedly owned between 40 and 180 bighas of land.

A typical scene of modern day Udayapur

Paddy field in Udayapur

This changed with the introduction of feudal land systems such as *birta*, *mauja*, and the *jimidar* system during the Rana regime. Due to widespread illiteracy and lack of political awareness, many Danuwar failed to formally register their land. As a result, land they had cultivated for generations was declared *birta* and transferred to elites, military officials, or individuals close to the ruling class or power center.

There are numerous examples of how land was taken through social pressure, deception and even coercion. Dhan Kumar Danuwar from Rajabas talked about how feudal households used the *mit* or *mait* system to force Danuwar families to give land as “return gifts.” Refusing these demands often led to threats, violence, or false legal cases. He said, “the rich feudal lord’s female folks used to give fruits, sweets and other items in a *nanglo* and say to the Danuwar men that this was their *mait* (a sister’s gift to brothers) to them, and what the men would give to them in return. They made it look like affection, but it was a trap. If we refused, they would harass us in so many ways until we gave in.” He said that many Danuwars simply acquiesced their prime land to the feudal lord’s household, as they were afraid of any repercussions that might arise if they refused.

With the eradication of malaria in 1950s and increased migration into the Tarai, new settlers systematically targeted wealthy Danuwar households. Through persuasion, deception, and manipulation of social customs, land was gradually transferred out of Danuwar ownership. Court cases dragged on for years, and some people died before any decision was made. Families were often given only a few *kattha* as compensation.

Box 1

Story of Danuwar’s Land Dispossession

Story 1:

“I don’t know why we Danuwar are so loyal and honest. All I know is that we have suffered because of our good heart. The real problem started when people began settling in our area after malaria was eradicated. Did you know that Danuwars were once known as the landlords here? Even my father had vast acres of land. Now we have only a tiny holding.

We lost most of our land because of my father’s “ritual friendship” (*miteri*). He had 22 *mits* (*mit* is a ritual of establishing friendship for life that makes two persons as one).

Many who came to settle here made him their *mit*, not because they cared for him, but because this was how land was taken from Danuwars in those days. My father never refused anyone who asked for *miteri*. He gave one *mit* 11 kattha, another 7 kattha and so it went.. In my grandparents' time, we had 13 people working in our fields and home. We were one of the most prosperous households around here.

But I remember everything changed while I was still a child. My father gave away land, and then he worked on that same land for his *mits*. He worked all day in the fields, yet there was never enough food in our house. We would go hungry on so many days. The harvest always went to them. My father farmed his own land, which technically did not belong to him any longer, and neither the harvest was ours. He was never paid.

When I was little, I used to go with him to the fields. I knew they would give him rice. I would wait by the field, and when his meal came, he would save some for us children. We would eat the leftovers hungrily.

Today we have only a small parcel of land, but it feeds us for the whole year. My mother even sells some rice now. When I think back, I understand why we never had enough to eat. My father was always working for others, trying to be a good *mit*. What more can I say? The story of land dispossession among us Danuwars is full of such painful and heartbreaking stories.”

- recounted by a young Danuwar man from Rajabas, Triyuga Municipality 9

Story 2

“In the past, many Danuwars lost their land because of underhanded tricks used by feudal lords. I was about 14 years old when my father passed away. At that time, there was a very powerful man in our area. He was the *jimdar* (tax collector) and also the *anchal sabhapati* (zonal administrator).

While we were still doing my father's 13th-day funeral ritual, this *jimdar* came to our house. I was studying in grade six then. Very few Danuwar boys went to school, and I was one of them. As the eldest son, I had already become the head of the family. He told me that my father had taken a loan from him and had not repaid it.

It was true that my father had once borrowed around NPR 6000. But I had been keeping accounts for him for some years, so I knew the loan had already been cleared. The

original debt paper, the *tamasuk*, had even been torn up. When I told this to the *jimdar*, he became angry and said he had papers to prove otherwise. I did not give in, and he left.

A few days later, he came back saying the same thing. Again, I refused. I was afraid, because the *jimdar* controlled land revenue and documents, and he was also the zonal administrator. Still, I stood my ground. Around that time, my uncle was the *Pradhan Pancha* (state-appointed village head). I went to him and told him everything. He said there was nothing to worry about and that the *jimdar* was only bluffing.

When the *jimdar* came for the third time, I lost my temper. I told him we were three brothers and that if he came again, I would kill him and go to jail. My brothers would take care of the family. I was furious, and he became frightened. He said something like, “Let it be. Your father has already died, so I will excuse the loan,” and then he ran away. He never dared to come back.

We were a relatively well-off Danuwar family. I was literate, and my uncle was the *Pradhan Pancha*. Even then, he tried to trick us and take our land. Many other Danuwar families were not so lucky. They did not know how to keep records and had little social standing. They were easily duped. This is just one example from my life. I have faced many such struggles, even legal battles, to protect our land. I could write an entire book about it. Top of Form Bottom of Form”

As told by a Danuwar man in his 50s from Risku village, Katari

Anecdotal stories like these abound aplenty in Udayapur. Most people from Danuwar community, who were once prosperous farmers of Udayapur with acres of land to their name, now are laborers or tenants. More than half now survive through wage labor or domestic work, and only a few have jobs in the service sector (DGSU 2018 pg 8).

b. Illiteracy and Political Exclusion

Education was not accessible to the Danuwar for many generations. There was an inherent suspicion of the motive of outsiders as there was no Danuwar involved with either teaching or establishing of schools. The Danuwar elders believed in farming as the way of life and did not merit school going as important to a worthy life. Poverty, isolation, and lack of awareness meant that children started school late or did not attend at all. Many elders say they did not know why education was important.

This educational exclusion together with political exclusion and awareness further pushed the Danuwar to margin. Because of this, the Danuwar had little political voice. They were not represented in local leadership or decision-making bodies. This made it easier for others to take their land and ignore their rights. Without education or political connections, the community could not challenge unfair systems.

Loss of the Danuwar language can also be partly attributed to this political exclusion. Rajkumar Danuwar explained that the decline of the language began many years ago due to lack of education and pressure to follow dominant groups:

“People were not educated. They followed whatever the village head said and tried to copy others. In that process, they forgot their own language. Now it survives only in death rituals and marriage blessings,” Rajkumar said.

c. Treatment by other communities

The Danuwar have faced long-term discrimination from dominant caste and other ethnic groups. Women described being stereotyped as immoral, ignorant, and inferior. Bandana Danuwar recalled how Danuwar girls were stigmatized during her youth, “people used to say that we elope early, we don’t know how to speak properly and that we were backwards.”

Kamala Danuwar described how Danuwar women were treated as untouchable and insulted while they were working in others’ farms. Some women faced harassment and sexual violence by dominant-caste men. Such violence has reduced much in the present day as the Danuwar women are more vocal, organized and independent though discrimination still exists.

Children faced ridicule in schools, often being called *ghungi*, a derogatory reference to the community’s traditional consumption of river snails. Bindi Maya Danuwar recalled responding defiantly to such teasing, though the humiliation left lasting impressions. Danuwar children were humiliated for their accent, appearance, rituals and eating habits. Many could not adjust to the school environment and dropped out after only a year or two of attending. A 70 year old man from Risku remembers some of his friends from childhood who were sent to school who ran away from school because the *Kaite* (a term they used for Kayastha community of Madhesh) teacher used to beat them mercilessly.

Bandana Danuwar, who is a prominent activist working in Danuwar indigenous and women’s rights in Udayapur, shared that some of the young Danuwar women that she

worked with cried when they thought about the humiliation that they faced when young. The women said that they were ashamed of their Danuwar identity and wished that they had been borne in a different community.

Even in recent years, Danuwar routinely face scrutiny over who they are and what caste/class they belong to. They were often thought of as belonging to the Dalit (untouchable) community and treated as such. There are several people in Udayapur who have changed their surnames to Rai to get jobs, including for recruitment in the Indian Army.

These experiences indicate a deep and strong social discrimination that was meted against the Danuwar community by others. While such incidences have lessened to a great extent, they nevertheless exist in Udayapur and even in greater forms outside it where there is ignorance of Danuwar indigenous groups.

d. Internal Factors

Most of the people that were approached for the study attributed some of Danuwar's poor socio-economic condition to practices within the community which they perceived as harmful or not up to par with time.

Historically, the Danuwar maintained a distinct way of life rooted in indigenous practices, rituals, language, and subsistence-based livelihoods. They depended primarily on farming, fishing, foraging, and hunting, and lived in close relationship with rivers and forests. Oral histories suggest that both the Danuwar and Tharu communities were once relatively prosperous landholders in Udayapur before the expansion of state and feudal land systems.

Some traditional practices, while culturally important, became difficult to sustain over time. Marriage rituals were costly, and early and child marriage was common in the past, especially among families with more land (NDSU et al. 2023). These practices sometimes forced families to sell land or livestock. Alcohol consumption and large communal feasts were also part of community life, but when combined with land loss and poverty, they increased economic stress (NDSU et al. 2023 pg 6). Danuwar women reminisced how the grains like rice, maize and millet that could last their families the entire year round was finished within 3 or 6 months just making liquors.

People said that in the past, it was very hard for a boy from a poor family to get married as his family could not afford the extravagant gift and requirements that had to be given to the girl's family. Marriage lasted over a week to almost a month, causing serious

expenses on both the bride and groom's side. The weaning ceremony of a baby could last even 3 years as people insisted on giving feast to anybody who had not been able to attend the actual ceremony.

Since Danuwar did not have any other means to supplement the cost of these extravagant and elaborate social rituals apart from land, many sold their lands. This practice of selling land to throw a lavish feast or celebration continues to this day in the Danuwars of Udayapur.

Chapter III: Gender Dynamics in Danuwar Community

Even though many indigenous experts and scholars argue that indigenous peoples of Nepal do not have patriarchy and there is gender equality, this is often found to be untrue. To some extent, indigenous women often do not face the type of problems and issues that the mainstream feminist movement of Nepal rallies against as it is based more on the dominant Hindu and upper caste experience. Having said that, indigenous women have their own kind of struggle with patriarchy. The Danuwar indigenous group of Udayapur is a stark example of that. While men were quick to assert during interviews and even in written documents (DGSU 2018 pg 62) that there is no gender inequality in the Danuwar community and that men and women were treated equally, this narrative was totally opposite to what women felt, wrote and shared.

While the women conceded that Danuwar society is somewhat liberal in terms of women's empowerment and freedom, but they also spotlighted the deep seated gender discrimination, patriarchy and a violent bitter recent past where women suffered greatly. Greater awareness, education, and women's own relentless campaign to change their lives have brought about much needed change. Yet there are still vestiges of the past that affects the experience of Danuwar men and women. The influence of dominant Hindu and other external factors have also work to erode some of the more gender friendly and positive aspects of the Danuwar society.

i. Gender roles and status of women in Danuwar society

There is no significant gender discrimination in the Danuwar community of Udayapur in the present time when compared to the past. Earlier, people believed that daughters "belong to others' homes," and did not bother educating them. They also believed that girls would get married to boys from other communities if they went to school or got an education. Such protectionist and conservative thinking were also a barrier for women's education.

In the past, there were no Chhetri–Bahun or other community settlements in the area. Only Tharu and Danuwar communities lived there, and neither sent their children to school. Many said that some of these patriarchal beliefs of Danuwars were inherently within their community, and not simply learned from outsiders.

Laxmi Danuwar, a teacher, noted that young women today have more choices. Daughters and daughters-in-law are now able to attend school and gain education, which has made a significant difference in their lives. Even though many educated women have not secured formal employment, their overall quality of life has improved. Mina Danuwar wrote that in the past her family did not send her to school, and she used to run away from home to attend classes. However, her schooling ended when she was married off at a young age (NDSU et al., 2023 pg 76). Ananta Kuar Danuwar, the first SLC graduate from the Danuwar community in Udayapur, also admitted that he did not send his sisters or young sisters-in-law to school because he also believed, at the time, that educating women was unnecessary.

There has been significant change, and sons and daughters are increasingly treated the same. Elder Danuwar women share that women who are now in their 50s and 60s faced a great deal of violence during their youth, whereas the younger generation has not had to face violence to the same extent. This indicates a positive shift over time.

Women also pointed out newer, more covert forms of control exercised by men. For example, when a woman steps outside the home, even to go to the market, the husband suspects her intentions, sometimes leading to verbal or physical abuse. Compared to young men, young women continue to lead more constrained lives. Women's voices do not carry equal weight, and they are not always treated with the same respect. Even when both husband and wife work outside the home, women shoulder the burden of domestic work. A woman finishes household chores, goes to work, and returns to complete domestic tasks again, while men often rest, socialize, or engage in leisure activities after returning home.

In the past, Danuwar women would lock their doors and hide rather than interact with outsiders. This has now changed. Women are more open and speak publicly, though many difficulties remain. There is no taboo or hesitation for women to speak during public meetings, even in front of men. However, women rarely attend such meetings due to their heavy household workload. They often delegate others to attend on their behalf and participate only when there is a financial allowance. Household affairs continue to be primarily managed by women.

Several Danuwar women noted during a community meeting that Nepal is a patriarchal country, and these values are clearly embedded in Danuwar society as well.

There is also a clear distinction in how daughters and daughters-in-law are treated. Sita Danuwar from Risku explained that if a daughter makes a mistake, it is often overlooked, but if a daughter-in-law does the same, she is blamed heavily. Daughters are given more leniency, while daughters-in-law are expected to shoulder most responsibilities, reflecting a form of gendered discrimination within households.

In the past, Danuwar women's health suffered due to heavy workloads, particularly after childbirth, often leading to conditions like uterine prolapse. Although traditional practices like keeping *sudeni* and caring for post-partum mothers provided some support, new mothers typically rested only one to two months instead of the recommended six, even while receiving nutritious food such as ghee, milk, and meat. Kamala Danuwar shared that she had back pain and other health issues after giving birth to three sons. Today, awareness about women's postpartum health has increased, and new mothers are encouraged to rest and receive proper care, reflecting gradual improvements in the health and well-being of Danuwar women.

Some men stated that there is no gender inequality in Danuwar society. They said that women control household logistics and manage money and property. They also cite the absence of strict menstrual restrictions, shared agricultural labor, and care provided to new mothers after childbirth such as warm rooms, nutritious food, and oil massages as evidence of gender equality. According to them, these practices distinguish the Danuwar community from others where women face harsher restrictions.

While these points are valid to some extent, women's lived experiences, written narratives and field observations contradicted this claim of full equality. Gender discrimination still exists, though it is neither as widespread nor as visible as it was in the past. Some male leaders in Risku acknowledged this reality, agreeing that gender discrimination and violence have long existed within the Danuwar community and continue in certain forms today.

ii. Situation of Gender Based Violence : past and present

Gender-Based Violence (GBV) has been a persistent feature of social life in the Danuwar community of Udayapur, though its form and intensity have changed over time. Older community members describe a social structure in which daughters were viewed as temporary members of the household, destined to marry and leave. But they also did not have any strong preference for either sons and daughters. While sons were naturally

more preferred, having them was also not easy as it was very expensive and cumbersome in the past to get a son married. But the society already had a very strict notion of what men and women's role and liberty looked like.

Violence against women was widespread in the past and closely linked to family conflicts, poverty, illiteracy and consumption of alcohol. In the event of any discord in family, it was the woman who was blamed and men expressed their frustration by beating their wives.

Women were taught from a young age to be patient, soft-spoken, and tolerant, and were discouraged from speaking back or raising their voices. Misogynistic expressions such as *pothi baseko asubh huncha* (hen cackling is bad luck) were commonly used, reinforcing women's subordinate position and normalizing violence against them.

Seventy-year-old Bindi Maya Danuwar recalled that wife-beating was common in earlier

Danuwar women taking care of each other

times. She noted that men drank heavily and were easily influenced by gossip from others. Women, meanwhile, worked hard managing the household, property, and children, and often also performed *jharuwa* (voluntary labor) for wealthier neighbors. Despite their central role in sustaining the household, women were subjected to violence.

Kamala Danuwar has a harrowing account of her own family life which prompted her later to be an active feminist voice and social worker. Her mother herself was a victim of domestic violence for as long as Kamala could remember. Her father had two wives. Kamala's mother was the first wife and was subjected to brutal violence and beating from his hands every day. He would go to work in the field, come home, get drunk

Kamala Danuwar

and beat her mother. When Kamala's grandmother tried to protect her daughter-in-law, her father would sometimes beat his own mother. Often her grandmother used to take Kamala to her aunt's house for safety and return later after her father's violent episode had ended. When Kamala grew up, she began to act as defender of her mother but still she could not stop her father from abusing her mother. When she got married at 20, she took her mother with her. Only then did her mother escape the cycle of violence.

Kamala's own marital life was also not free from violence. When an organization working in women's empowerment came to their community, Kamala started attending its program. Her husband ordered her to quit going to such meetings, but she did not heed him. One day her husband beat her badly dislocating her jaw and asked her that either she chooses her house or her meetings. Her husband had raised his hands on her two times before but it was mild compared to this time. Kamala did not give in though. She did not speak to her husband for 25 days after that yet continued to go to her meetings. She also refused to participate in communal gatherings where her husband would be present. Then on the 26th day, her husband came to her with their three sons and apologized. He said that from then on, he would agree with whatever Kamala chose to do. After that there were no fights or harassment. She feels that her household went through a tremendous change after that.

There were numerous examples like Kamala where the violence was generational, but have now greatly stopped due to people's growing awareness much of which was built by relentless work of activists like Kamala, and their community mediation mechanisms. However, it has not disappeared entirely. In poorer households and among families with limited education, violence continues, often triggered by financial stress and lack of income. Mandira Danuwar from Risku shared that their mother's group is still handling multiple cases of domestic violence indicating that while reduced, the problem of GBV persists.

Overall, gender-based violence in the Danuwar community of Udayapur has shifted from being widespread and openly practiced to becoming more limited and less visible. While past violence was severe and normalized, present-day violence is more concentrated among the most marginalized households. This change reflects broader social transformations, but it also highlights the continued vulnerability of Danuwar women, particularly those affected by poverty and lack of education (NDSU et al., 2023).

iii. Intersection of Cultural Practice and Gender

Danuwar men and women have different notion on whether there are cultural practices that perpetuates gender discrimination. While men say that it only does so marginally, women disagree and gave several examples of how it was deeply rooted in their culture.

There is exclusion of women in several rituals as well as everyday practices, which are felt keenly by women. 70 year old Bindi Maya Danuwar said that for some of their cultural worships, women are not allowed to take *prasad* (offerings) or even go near the worship place. There are some rituals in which only men go to the holy place, they feast together and come back. They eat as much as they can and leave the remaining food there. Female members usually went to graze cattle in her time during such gendered rituals.

Bandana Danuwar, a young Danuwar community leader, also agreed with Bindi Maya. She said that there are not any exact or overt practices and beliefs in Danuwar that discriminates against women point blank. But still the restrictions on women to participate in traditional worships or rituals, or those where the offerings are not given to women and so on are still in practice.

Elder community members describe that in the past, the Danuwar community practiced the “*chhangra*” system in marriage that was akin to “selling of daughters through marriage”. Women in the community describe the *chhangra* system as deeply harmful and humiliating, taking away a woman’s agency to choose their own partners. Kamala Danuwar explained that in the past, when asking for a girl’s hand in marriage, the girl’s parents were expected to receive monetary and other compensation from the groom’s family. She recalled that when a daughter was born, Danuwar parents would often say, “*my this much or that much rupees is now born,*” reflecting how girls were viewed as economic assets. Kamala views this as girls being treated as objects for sale. She shared her own experience from when she was 13 years old, when a family from Morang approached her father for her marriage and offered NPR 1,500 as *chhangra*, a large sum at that time. The man was much older, and she felt that she was being sold. She refused to marry him and confronted her parents, telling them that they were trying to sell their daughter and she would commit suicide rather than marry the old man. When her verbal refusal did not deter her parents, she ran away from home, and hid for several days. Only after this, did her parents relent and stop the marriage.

One Danuwar woman from Risku remembered that during arguments, her father would shout, “*I have purchased you for 16 muri of rice*” to her mother and beat her. Such statements further reflect how women were viewed as properties that was bought and sold by husbands and her parents. This may also be why men felt entitled to subjecting wives to violence so freely, as they felt they had earned right to her body by paying for her.

Amrit Bahadur, a 77-year-old man from Risku, explained that *chhangra* system was so deeply embedded within their society that even when a couple got with their own accord, the girl’s family would still demand payment of *chhangra*. This made marriage difficult, especially for poorer men. As an orphan, Amrit Bahadur shared that he himself faced great difficulty in getting married because he did not have the money required to pay the bride’s family. Amrit came to Risku to become a *ghar jwai* (a system in which the boy comes to live at the girl’s home which is opposite to the prevalent system of a girl going to live in her husband’s home) living in his wife’s household as he couldn’t afford *chhangra*. He waited for a full year before his marriage was approved.

Richer Danuwar families used to marry their sons at very young ages, sometimes as early as 9 or 10 years, because they owned large areas of land and needed labor. Girls or brides would often be older than the grooms -mostly 13 or 14 years of age, as they were expected to manage the domestic work.

There were other practices such as forceful marriage, where girls were taken from roads or public places, and *satta biha*, where two families exchanged daughters as brides. Together, these practices show how marriage in the past was closely tied to labor needs, land ownership, and economic survival, often at the cost of girls’ choice and well-being.

While many claimed *ghar jwai* as a gender positive tradition of Danuwar, a Danuwar woman viewed it a little bit differently. To her, it was again giving more prominence to the role of male. It felt like a house was incomplete without a male household head so instead of superseding the control to daughters they were bringing in male from other families.

While domestic violence was a common occurrence, others did not intervene at all. This also ties in with Danuwar’s cultural and societal belief of what a husband-wife relationship looked like. Only much later, they started campaigning and raising awareness that husbands beating their wives was a form of violence and legally punishable. Otherwise it was very normalized. The husbands thought it was their right, and the wives also

accepted it as such. Kamala Danuwar, whose mother got such beating every day from her husband, never left him or never approached anybody to remedy the situation. Only once did her mother go to her *maita* (parent's home) but then she came back again after a few months. Kamala's mother bore it like it was normal. And in those days, it was really a normal occurrence in Danuwar community for husbands to get mad and beat their wives. But it is also to be noted that a father did not beat their daughters. And men from other Danuwar families also seldom raised their hand to other women.

In Danuwar culture, there was both bad and good for women. There was domestic violence, women forbidden from getting education but there was also value and respect of women as precious addition to families. But now some of the good things like how brides were so sought after has completely vanished while negative aspects like patriarchy and violence continues. Due to imitation of others, now the expenses of marriage has increased for the girl's family. Earlier the girl's family did not have to spend any money but now, the girl's family are giving the groom's families many gifts or dowries. As dowry tradition is getting weaker in other communities, Danuwars have adopted it.

iv. Violence against Danuwar Women in the Larger Context

Historically, Danuwar women in Udayapur faced severe discrimination and violence from members of higher castes, particularly Chhetri and Bahun communities. Kamala Danuwar recalled that Danuwar people were often treated as untouchables, and women were subjected to teasing, harassment, and even assault when helping in the fields. Derogatory language and exclusion were common, reflecting the extreme social marginalization they experienced. Although such overt violence and caste-based discrimination have reduced significantly over time, remnants of bias persist.

Bandana Danuwar emphasized that, in the present day, Danuwar women are not disproportionately targeted by outsiders solely because of their ethnicity. However, gender-based violence remains widespread among women who are marginalized in multiple ways, such as those with disabilities, extreme economic disadvantage, or from dysfunctional families. These women often face abuse, are forced into early marriages, or are trapped in exploitative relationships. But it is also to be noted that many Danuwar women fall under these margins due to their poor economic and social status.

People recalled how Danuwars were historically treated as Dalits in Udayapur. Some of the Danuwar students were even given stipends under the Dalit quota despite being

a distinct indigenous group. With the rise of indigenous movements nationwide, the Danuwar community asserted their rightful recognition as Indigenous peoples, which helped reduce some external discrimination. Nevertheless, Danuwars remain socially and economically marginalized, often occupying the lowest rungs in politics, economy, and social spheres, with limited representation even compared to Dalit communities.

Archana Danuwar (NDSU, 2023) provides a personal account of these challenges. Enrolled in school at age seven, she experienced teasing and bullying from children of wealthier families and other castes, particularly about her Nepali accent. She used to assist her family in daily work and joined her mother in fishing trips to the river. She got teased by her school friends due to the type of work they did and the food they ate. Archana eloped at the age of sixteen and completed her schooling later, an experience that made her acutely aware of the vulnerabilities faced by young married women, motivating her to work toward supporting other women in similar situations.

v. Gender Positive Aspects of Danuwar Society

The Danuwar community of Udayapur demonstrated several practices that contribute to the empowerment of women, particularly in terms of health, property rights, and leadership within households.

Kamala Danuwar described the strong care system for new mothers, known as *sudeni*. *Sudeni* was a doula or caretaker hired for the care of new mothers. “Even if men were drunk or abusive at other times, they did not object to caring for a new mother”, she said. Women are not allowed to perform household chores or lift heavy objects for two to three months after childbirth. They receive massages, are kept warm, and are provided with nutritious food, including ghee, milk, meat, and a specially prepared soup called *faro* that supports lactation and recovery. Postpartum care is shared between the mothers, mothers-in-law and *sudeni*. Archana Danuwar recalled that she rested for three months after giving birth to her first daughter, with her husband and mother-in-law ensuring she did not perform any household work. This careful attention has contributed to the relatively good health of Danuwar women, including a lower incidence of uterine prolapse compared to neighboring communities.

Bandana also highlighted that, compared to other communities, the Danuwar society has historically been more accommodating to women. She has observed in many non-Danuwar families and communities, or in areas outside of her village that there are fixed

notions of what constitutes a woman's work. It is thought that it is a woman's work to carry water vessel, clean the house, carry doko for grass etc. But in Danuwar, she never saw such division of labor. Men also did everything.

Cultural practices also reflect greater gender equality. There is no taboo around menstruation, and women and men traditionally address their spouses with the informal and equal term "*timi*" rather than the more hierarchical "*tapai*" or the derogatory "*ta*". The practice of *pewa*, in which property, including land is assigned specifically to daughters, further demonstrates the recognition of women's rights. Within households, women are free to speak openly, participate in decision-making, and maintain strong relationships with mothers-in-law and daughters-in-law.

Pewa is another system in Danuwar that ensures the exclusive rights of daughters in any property, asset or other valuable thing. Bandana Danuwar said that, there is prevalence of *pewa* in other communities as well, but in Danuwar community a woman's *pewa* does not have to be distributed equally to other family members. It is just the right of the daughters. Often in families living in joint family system or sangol, if someone earns money or adds land, everyone must get a share. But in Danuwar community, a daughter does not have to share property or income that she earned or that is in her name. They do not have to give a share to her in-laws also.

Property rights form a central aspect of gender empowerment within Danuwar society that was in existence since the beginning. Unlike many other Nepali communities, where daughters are rarely given land or equal shares of property, Danuwar daughters continue to inherit land or other valuable property. When land is limited, daughters receive alternative assets, ensuring they retain autonomy and are not fully dependent on male relatives. There is a popular adage in Danuwar community which says *mauli jagga chhori lai nai* (maternal land to daughters). Most women met for the study reported having land in their own names, including land inherited from their mothers. In

They also have a system of *ghar jwai* (a son-in-law who resides in his in-laws house or the bride's house) which in a way negated the need to have sons. In Danuwar community of Udayapur, it is seldom heard that a family had numerous daughters in want of a son, which is a common occurrence in many other communities of Nepal. While a son is always preferred, they had this system of *ghar jwai* for when they only had daughters. So from the past to now, Danuwar did not have a strong preference for sons as someone to pass their lineage.

70 year old Sabitra^{1*}'s experience is an indicator of strong ancestral property rights of women in Danuwar community. Sabitra was the only child of her father for a long time. She got married at 18. Since she had no brother or siblings, her husband stayed in her house to look after the house and land (became a *gharjwai*). Her father gave the entire property -house and land - to Sabitra. Her father remarried sometimes after Sabitra's marriage from which he had a son. He then divided the property equally between Sabitra and her infant brother. Her father died when her brother was still a baby. Once her brother grew up, her stepmother and brother filed a case against Sabitra claiming all the property in his name, saying that a son is the rightful heir of a father's property. They fought a legal battle for 7 years. The court divided the property equally between brother and sister which her father had already done so before his death. While Nepal's law still did not recognize ancestral property rights of women at that time, the court took heed of Danuwar's indigenous system. A lot of her neighbors and extended family gave testimony in court on her behalf. Sabitra considers this a win for her.

Women also exercise considerable authority within household management. Bandana Danuwar highlighted that as men increasingly migrate for work, women are assuming greater responsibility for household expenses, decision-making, and sometimes even pursuing education or employment abroad. This shift challenges traditional norms that confined women to domestic roles and strengthens their empowerment.

During the field study, it was a common occurrence to find households with just daughters. While the *ghar jwai* system has largely become redundant in present, the essence behind treating daughters as equal right holders of the ancestral property and no particular obsession with continuation of lineage has carried on. Therefore, it is rare to see a Danuwar household which insisted on having sons. Bandana Danuwar said that it is expected that a daughter (and her husband if she marries) will take care of her parents, family home and property once the time comes.

Overall, the Danuwar community exhibits multiple practices that support women's empowerment, including comprehensive maternal care like *sudeni*, inheritance rights, women's personal property rights like *pewa*, leadership within households, equitable treatment of daughters, and freedom from harmful cultural taboos. While the society remains patriarchal in structure, these practices provide women with tangible authority, independence, and respect that are uncommon in many other communities across Nepal.

---

1 * name change

vi. Indigenous Knowledge of Danuwar Women

There is a generational transfer of knowledge in Danuwar women which is continuing to this day. Danuwar women are the keepers of traditions and protectors of their heritage, identity who have been passing these down from mothers and mothers-in-law to daughters and daughters-in-laws.

Bandana Danuwar shared that she has learned many things from her mother and grandmother. From making food, to clothing to practical knowledge like what to do during menstruation, barter and borrow system (*paicho*), *parma* (helping each other during farming), storing grains, arranging house, managing household finances, farm work and so on. She also learned all the details that goes behind important cultural rituals like birth or *chhewar* from her mother and grandmother. She says that now she knows almost everything about their Danuwar tradition, because she is the one doing the preparation and making sure everything is in place during any cultural events and occasions.

Sita Danuwar, another young woman from Risku, said that all rituals of Danuwar are preserved to this day only due to women. It is women who prepare everything for any kind of rites, rituals or festivals. Most men are there only to perform the ritual. Women have been teaching their daughters and daughters-in-law in every generation. Mandira Danuwar, a 60 year old from Risku, said that now she is teaching her young daughter-in-law how to perform their clan worship as every clan even within Danuwar have their own unique style of doing it.

Sita and Mandira Danuwar show the mats they weave

Women said that it is mainly women who carry the knowledge of cultural, traditional, or religious heritage. For example, even during Dashain, all puja rituals are performed by women. They need pure *jaad* (liquor), which women make. Women cook all ceremonial dishes. Women know the processes and items needed for rituals at home. All logistical work is done by women. Women possess most of the knowledge and skills related to Danuwar culture.

Making of jaad (liquor)

Bhakhauti puja is a unique ritual of Danuwar in which women are barred. But despite that women know more about this, as they are the ones who do all the preparations. So women are the keepers of tradition even in here where they are barred from the actual ceremony.

Compared to women, the generational transfer of knowledge is not as prominent in Danuwar men. Only a handful of men are passed down the knowledge, mainly those who are the first born or the oldest. For example in Dashain or in Purnima, they do the puja according to their last name or clan where the fathers perform the ceremony. Only the eldest often have knowledge of what is being done and what needs to be done for the actual ceremony. But all the daughters and women will be involved in making the preparations for the puja regardless of their birth order.

Danuwar has a distinct food system and several unique cuisines. Even here, women are the custodians of this knowledge. Different types of alcohol made from rice, maize or millet is a staple of Danuwar community and they are also mandatory during any rituals. Women are the ones who are keeping this knowledge alive to this day. Kamala Danuwar said that Danuwar men do not even know how to make Andi liquor (a signature Danuwar food).

Bindi Maya Danuwar started learning to make various kinds of alcohol when she was just a child. By the time she was 15, she could make everything perfectly. Her mother and grandmother had passed away when she was still a baby. But then, her step-mother taught all these skills, knowledge and technique.

Danuwar women also used to make a lot of ritual art and cultural symbolic painting in their homes. In Bindi Maya's mud house, we can still see these paintings.

*Artistic door of Bindi Maya
Danuwar's house*

While she painted the ground floor, she said that her daughter-in-law is the one who has painted rest. There is also a particular round stamp that looks like a flower, which is mostly done by male members of household. They take a bath, worship the cow, stamp the flowers, and then other members copy the flower stamps.

An important festival of Danuwar is the Nwagi festival -which is the first harvest of rice. A small worship ceremony must be done in the rice field itself. A woman will prepare all the essentials that is required for the *puja* and then the men of the house takes a chicken and those *puja* things to the farm and do the puja. The women cook a special rice dish made from molasses and rice.

In this way, Danuwar women occupy an important role as custodians of the intangible heritage of Danuwar indigenous knowledge, culture, and rituals making sure that the knowledge is transferred safely from one generation to the next.

Box 2

Andi ko Raksi (Andi Wine)

Andi Raksi (Andi Wine), made from a local rice cultivar called *Andi*, is a unique and culturally significant food of the Danuwar indigenous people. The process, from cultivating *Andi* rice to brewing and storing the wine, is complex, scientific, and laborious. This knowledge, preserved and transmitted mainly by women, exemplifies the indigenous knowledge of Danuwar women and their role in safeguarding indigenous practices.

Rita Danuwar showing ripe Andi paddy

Andi paddy

Andi is a traditional sticky rice, reddish in colour, mildly aromatic, soft, tasty, and healthy. It is grown almost exclusively by the Danuwar community, who have preserved this variety despite the widespread shift to hybrid rice. Only 4% of Nepal's rice is local variety, while 96% is hybrid (NDSU et al., 2023, p. 26). Local varieties like *Andi*

have low yields, longer ripening time, and scarce seeds, yet the Danuwars have protected it over generations, carrying seeds along during migrations.

Andi is used in many Danuwar dishes, including *chichiuri*, *chamre*, *baghiya roti*, and *hadi roti*. Special guests and new mothers are served these dishes, but most importantly, *Andi* is used to make *Andi Raksi* or *nigar*, a wine for festivals, marriages, *chhewar*, and post-farming feasts. *Andi Raksi* is highly valued, even among non-Danuwar, and now provides income for many Danuwar women, selling for NPR 700–1000 per liter.

Neighbouring communities, like the Newars, have started growing *Andi* on a small scale due to market potential. Local governments, such as Triyuga Municipal Agriculture Office and Ward No. 9, have provided grants for *Andi* rice conservation. The Danuwar community of Udayapur is now working to brand *Andi* and develop its commercial production (NDSU 2023, p. 26).

Ripe Andi paddy in the field

Process of Making Andi Raksi

After harvest, the rice is threshed and dried. For *Andi Wine*, it cannot be milled in large machines. The husk must remain partially intact, so women either beat the rice with wooden mortars and pestles or use a *dhiki* (traditional foot-operated lever). The reddish colour must be preserved.

Water is then heat over a large cauldron. Once boiling, the rice is put into the water. The rice must not be pre-soaked. It is stirred initially, and the heat reduced to cook slowly over low fire. The central portion must remain slightly raw. Rita Danuwar recalls that her elders used to remind her “*aat chai napakeko, alikati bhaye pani kacho*”(make sure its core or heart is not cooked, even if only a little bit). Once cooked in this way, the rice is

Traditional earthen pots to store Andi wine

Andi Wine fermented for about 7 months

Storage of Andi Wine

cooled slightly, and transferred to another container. During transfer, powdered yeast is sprinkled sparingly to coat each layer of the warm rice. The rice is then thoroughly kneaded to mix the yeast fully. Water may be added to ease kneading. It is not an easy task as the rice is hot and very sticky.

The kneaded rice is transferred into large vessels called *ghaila*, traditionally deep earthen pots, though plastic drums are commonly used today. Once all the rice is transferred to this next vessel, it is covered from the top. They are then stored in warm places which is called putting the rice to sleep.

Special care must be taken to store them. Usually, women first lay banana leaves at the ground where these vessels will be stored. Nowadays, due to availability of plastic, they cover the leaves with plastic sheet. Many also use thick blankets or other warm clothes to cover the entire vessel and warm it because this preparation phase takes place during winter or autumn during which time it is cold. Without enough heat, the fermentation will not take place and the rice will go bad. Therefore, women have devised their own personal methods and tricks as per their household and locality to get that correct temperature even during winter. For example Rita Danuwar pre-heats vessels using small coals and mustard oil to create trapped warm oil vapor before adding the rice.

The rice is let to ferment for at least six months, often up to a year. The longer it ferments, the better the quality. Historically, some batches were kept for 5–10 years, during which pupae would form inside, yielding concentrated wine, though this practice is no longer followed (DGSU 2018, p. 46).

The yeast for Andi Wine is similar to that used for other liquors, but in the past it was believed that yeast must be made specially for Andi Raksi, often using Andi rice itself.

Now, as Andi Wine has become lucrative and sought after, special yeast is being made again. Rita provides yeast makers with some Andi rice for this purpose. Yeast makers are Danuwar women, and while many know the process, it is believed only a few are divinely suited to make it. Rita learned all the steps from her mother and grandmothers, helping in all but the last step, which unmarried girls are forbidden to perform. As an adult, she tried making her own yeast, but it failed. Her mother told her it was “bad omen” and that Rita should not continue to make yeast. Since then, Rita buys yeast from others.

(based on interview with Rita Danuwar, Archana Danuwar and Bindi Maya Danuwar)

vii. Danuwar Women’s Empowerment Journey

Domestic violence has historically been a significant issue within Danuwar households in Udayapur district. Over time, however, community mechanisms have emerged to mitigate such violence. Mostly the local mother’s groups mediate such cases of violence. The women, through their work with women empowerment organizations like WOREC built safe houses and shelters to protect

Laxmi Danuwar

women in severe cases. Women are sent to nearby towns such as Gaighat or Katari for their safety, while the group investigates and attempts to resolve the incidents.

Laxmi Danuwar, a teacher, noted that young Danuwar women now have more choices, particularly regarding education. “They get to go to school and that has made a huge difference in their lives,” she said.

Bandana Danuwar said that Danuwar women now lead initiatives, remain active in social spheres, and participate in various sectors. With many men migrating abroad for work, women have pursued higher education, taken up employment, and actively engaged in social and family responsibilities.

Danuwar women now manage most household affairs, including expenses, ritual preparations, and financial decision-making, demonstrating their management capacity. Many new mothers are cared for by their own mothers or mothers-in-law, and women

have also wisely invested remittances sent by husbands working abroad.

In her article titled “Situation of Women in Triyuga”, Bandana Danuwar writes about broader societal change and Danuwar women’s increasing progress. Thirty-five years ago, Danuwar families often did not send their children, particularly daughters, to school, partly due to distrust of outsiders and farming responsibilities. Early marriage was common. Today, however, Danuwar women and girls hold leadership positions, participate in social initiatives, and achieve significant accomplishments. Gender discrimination persists but is comparatively lower than in other communities, and the Danuwar community can be considered relatively liberal (NDSU et al. 2023 pg 43).

Archana Danuwar

Danuwar women in Triyuga Municipality

Compared to other communities, women and daughters-in-law reportedly have more freedom, including the ability to divorce with fewer restrictions, suggesting shifts in gender relations alongside cultural revival efforts. While the older women were quick to point out divorce as “over-freedom”, the younger generation identified it as asserting women’s rights and freedom.

At the same time, there are challenges like Danuwar women adopting extravagant external practices like celebrating Teej or birthdays lavishly, falling on the traditional gender norms of other communities going so far as to drink water from their husband’s feet etc.

Danuwar women have come a long way in terms of their social and political leadership. Laxmi Danuwar became the first Danuwar woman from the area to pass her high school SLC in 1984, 10 years after the first male SLC Danuwar graduate. Danuwar women established the Danuwar Mahila Samaj Sudhar Samiti (Danuwar Women Society Improvement Association) in 2003.

Currently, the Deputy Speaker of the Koshi province parliament is Srijana Danuwar which shows the leaps and bounds of Danuwar women in mainstream politics. Sanja Kumari Danuwar became a parliamentarian in Koshi Province in 2018 election.

In Udayapur, they have an organization called Women Empowerment Resource Center (WERC) which was established in 2012. This works for women empowerment, awareness raising and indigenous rights promotion. This is almost entirely run by Danuwar women and youths. Bandana Danuwar is the Executive Director of WERC at present. There is also a community radio in Udayapur which has been in operation for 15 years. It is fully managed by Danuwar women and girls.

Kamala Danuwar’s struggle is a reflection of the difficult journey that older Danuwar women have been on, which has enabled the current generation to enjoy gender equality, violence free society and access to education and other rights. She rebelled against her husband, even receiving beating from him, to join the social campaign to raise awareness against GBV, gender discrimination and promote women’s rights. She joined adult literacy class after giving birth to three children. They worked through a group called Saraswati Women’s club in the beginning through which they organized various programs for women. The Danuwar women once organized, also banned playing cards and poisoning rivers to kill fish. A mediation committee was also formed.

Kamala recalls that men used to say, “Whom else should we beat when our wives make mistakes?” They took such men to the district administration. The women launched a strong and vocal campaign against drunkards and abusive husbands since alcoholism was a root cause behind domestic violence. They worked with the district police to strengthen this campaign.

Women recount how in the early days of organizing and getting training was seen in negative light by men. The men accused the trainers of being pimps, women traffickers or foreign agents. Bindi Maya recalls that her own uncle had stopped her on her way from one such training and warned her that the trainers probably wanted to fleece innocent Danuwar women like her of money.

But they also had support from a few men who worked side by side with the women, and also lent support to the new organizations and social mobilizers who had come to their village.

Now women have mother’s group and various other Community based groups in each and every settlement of Udayapur through which they do a number of social and community work, protect each other and strongly stand against violence or abuse meted to any women or girls. The mother’s groups also investigate the cases of more serious domestic violence and intervene on behalf of the survivor.

They ran multiple campaigns focused on women’s health, education, and rights. Women are challenging patriarchal cultural and social norms more than ever now. 60 year old Mandira Danuwar from Risku said that she has started doing some of the rituals herself, which earlier was performed only by male. She said that she is also teaching her younger daughter-in-law to do them. Young women like Bandana are continuing to take the baton forward for Danuwar women’s empowerment.

Box 3

Political Awakening of Danuwars of Udayapur: Bhima Case

“This incident took place about 15 years ago. There is a settlement called Bhima, about an hour’s drive from Rajabas. On Wednesday, March 14, 2007, a Danuwar girl named Rajan Kumari Danuwar, who was working as a domestic helper in a Chhetri household, was killed there. Her employers were arrested on the charge of murder but

were released within a week. When they were released, all the Danuwars of Udayapur came together and went to Bhima to protest.

At that time, there was no road and no vehicles, so we walked for half a day to reach Bhima. Not a single one of us stayed behind. We protested continuously for 15 days in the first phase, demanding that the perpetrators be put behind bars. When people saw us in such large numbers, some said they had not even realized there were so many Danuwars in Udayapur. Others asked where we had been hiding for so long. Many had thought Danuwars only lived in the hills as porters. Through that protest, the larger population of Udayapur saw both our presence and our unity.

Rajan Kumari had been living and working in the household of Nir Bahadur Niraula Khatri and his wife Sita Khatri since she was about 10 or 11 years old. When she turned 18, Nir Bahadur wanted to marry her as his second wife. Her parents and relatives refused and instead arranged her marriage within the community. After the wedding, Nir Bahadur's mother asked Rajan Kumari to visit their home to bless the newlywed. When she went there, the parents were away attending a religious function.

Rajan Kumari did not return home that night. A search was carried out, and her relatives went to the house, but Sita Khatri said she had already left. The next morning, her body was found face down in a small pond. There were marks of strangulation on her neck. The viscera report confirmed that she had been strangled and that the water in her lungs did not match the pond. Although both the husband and wife were arrested, they were soon released on bail.

That was when the Danuwars launched a strong movement. We mobilized across Udayapur, called a general strike, surrounded the district administration office, and intensified the protest. It was later found that the public prosecutor had ordered the release without informing even his own office. Due to the pressure of the protest, he was transferred, a new prosecutor was appointed, and a six-point agreement was reached between the administration, political parties, and the Danuwar protesters. The accused were re-arrested, and a murder case was filed. This was the result of weeks of protest and marked our first real political awakening in Udayapur.

The final outcome, however, was painful. After three years in jail, the accused gave Rajan Kumari's father NPR 70,000 and made him sign a letter withdrawing the case.

The couple was released and later migrated to another town. Many in the community were deeply upset, but there was little we could do.

Even so, the movement changed us. The Danuwar community became more united and vocal. Other communities, the administration, and even the government had to recognize our strength. This became a defining moment in the building of Danuwar identity and political consciousness in Udayapur.

Danuwar women were at the forefront as well. Not a single woman hesitated to take to the streets. We managed food, logistics, and donations, and marched alongside the men. This case represented the violence faced by Danuwar women and girls, and it taught us the power of collective organizing and raising our voices.”

As told by members of Danuwar Mahila Samaj Sudhar Sangh Nepal

Chapter IV: Way Forward

Reflections from Danuwar women and community leaders suggest that the way forward lies not only in structural reforms but also in rethinking everyday priorities, cultural confidence, and collective action.

As Bandana Danuwar notes, there “isn’t much” missing in terms of capacity, but rather a pattern of over-sacrifice by Danuwar women themselves. She observes that Danuwar women, like women in many other communities, are “compromising a lot in the name of family,” prioritizing husbands, children, and household work while keeping themselves behind despite having “unlimited potential”. She also notes the growing influence of other cultures, trends and lure of urban lifestyle in young men and women.

At the same time, Bandana emphasizes the importance of positive representation and encouragement. She observes that the Danuwar community is currently “awake, speaking up for their identity, for their existence, for their rights,” and that interest across the community has increased. She gave example of how the young Danuwar girls that she worked with recently cried thinking of all the humiliation and bullying they went through in school for being a Danuwar and how they wished they had been born in a different community. Now the same girls are proudly sporting Danuwar traditional dresses and ornaments and helping older generation of Danuwar revive their culture, tradition and practices.

Cultural revival has become the central tenet of most Danuwar in Udayapur, whether young and old, men or women. Bindi Maya Danuwar highlights ongoing efforts to replace Hindu rituals with Danuwar rituals, noting the need for written documentation of rituals and recitations. While she acknowledges that younger generations have taken initiatives to preserve culture, language, and traditions, she also stresses that these efforts are “not enough,” pointing to divisions across political lines, class and sometimes difference in priority.

People emphasized that any cultural revival must begin at home. While acknowledging individual choice, they stress the importance of preserving and reviving Danuwar traditions, especially during life-cycle rituals such as birth and marriage. Kamala Danuwar argues that women should take the lead in this process, stating that “change takes place” when women start from their own homes. She has already shown the way by performing marriage rituals of her own son in the traditional Danuwar way.

From an organizational perspective, Rajkumar Danuwar emphasizes unity and institutional strengthening as key to future progress. There is already a good network of various groups like women's groups, student forums, youth forums, and journalist associations among the Danuwars of Udayapur who are working together. Due to the concerted effort of Danuwars in Udayapur, last year they successfully completed a two day Danuwar food festival. And this year, they had a campaign to establish their cultural festival "Nwagi" as a regional and national level festival and to demand public holiday on Mangsir 25 to observe Nwagi. Recent news report suggests that they have been able to do both. This can be taken as a historic achievement of the Danuwars of Udayapur towards establishing their separate and distinct indigenous identity in the district and country.

Despite ongoing challenges, hope remains a recurring theme. People in Risku are now establishing marriage relations in the original Danuwar habitat as they seek daughters-in-law who can speak Danuwari, hoping that language transmission can occur within households and eventually in the community. 77 year Amrit Bahadur hopes that the youths would manage funds and logistics to run language classes. He said that while he knew the language when he was a small child, he has all but forgotten it. He is still wishful that if he was exposed to the language again frequently, his language knowledge would come back. Leaders also pointed out to the urgency of integrating Danuwar language into primary education in areas with high Danuwar populations, alongside workshops, sensitization programs, and curriculum-based interventions (DGSU 2018 pg 13).

There have been significant achievements of self-reformation due to Danuwar's self-led campaigns. There were campaigns to eliminate the *chhangra* system in between 1970-80 in all Danuwar settlements of Udayapur which had previously forced families to sell land to afford marriage expenses. Similar improvement campaigns targeted alcoholism, which had led to land loss and economic hardship. Women were particularly active in fighting against gender based violence and gender discrimination. A few of the Danuwar committee members from Udayapur visited Sindhuli where language is still spoken, and they spent a week translating their organization's constitution (*bidhan*) in Danuwari language.

There also some issues and differing opinions of how to go about it. A young Danuwar youth warned that within 25-30 years, Danuwar culture, language, and identity in Udayapur may be "fully erased," citing the loss of elders, lack of intergenerational

transfer of knowledge, religious encroachment, and weak unity. He also blamed that the focus was only on things like dresses and ornaments which is superficial. But others countered that while language remains the weakest point, cultural and ritual practices are becoming stronger through festivals, clothing revival, and awareness campaigns, which are more visible now than two decades ago. They also said that dress was just the starting point to attract younger generation in the discourse about Danuwar identity, and that these young ones who were enticed by clothes would be the next generation of crusaders and keepers of indigenous identity.

Chapter V: Conclusion

The Danuwar of Udayapur are distinct from many other indigenous groups in Nepal due to their history of migration from their first ancestral habitat to their current location. Written evidence, oral histories, and anecdotes point out nevertheless that they were the first inhabitants of these river valleys alongside the Tharu. They have lived in inner Eastern Nepal for over two centuries, practicing their indigenous ways of life, rituals, philosophy, and livelihoods. While the near extinction of the Danuwari language and the modification or abandonment of many cultural practices is a concern, the Danuwars continue to retain strong and distinct markers of their indigeneity.

They practice Hinduism alongside animistic beliefs, maintaining sacred sites across rivers, streams, forests, lands, cliffs, trees, and stones, which they worship annually. Their traditional food system, especially the use of natural and wild food items, remains intact. Collective decision-making and labour sharing during farming seasons exemplify their continued communal practices. Such unity is visible in their political mobilization, such as the Bhima protest and the establishment of their harvest festival, *nwagi*, as a public holiday in the province.

Gender dynamics reveal differences in perception between men and women. While women's experiences, narrative and writings provide ample evidence in the ways in which Danuwar society was patriarchal and remains so to this day, men were of the opinion that there is only minimal or no gender disparity. Women pointed to restrictions imposed on women in important rituals and prayers, unequal division of domestic work with women bearing the bulk of responsibilities, son preference, the perception of women as transient members post-marriage, presence of domestic violence and covert control of women's agency and freedom as markers of gender inequality.

The study highlighted some important Danuwars' indigenous knowledge and skills, particularly those preserved by women, who serve as primary custodians of this intangible heritage. Women have also begun using these skills for income, such as producing *Andi Raksi* and other traditional food items.

The empowerment journey of larger Danuwar community, Danuwar women in particular, is noteworthy and significant. Their active organizing and campaigns against patriarchal norms, even within their households, have mitigated severe forms of gender-based violence, while men have contributed in formal and informal ways.

The Danuwars are now focusing on cultural revival, including language preservation and returning to traditional practices in birth and marriage rituals. Their participation in political and social spaces has also increased. The Danuwars exemplify how indigenous communities can survive, preserve their worldview, and maintain social structures, even under marginalization.

They are also a good example of the separate types of gender dynamics that are in existence in the indigenous communities of Nepal which are vastly different from the mainstream feminist discourse. While the society is obviously patriarchal, the ways in which it is so is different and these kinds of differences must be acknowledged in any kind of intersectional women's rights discussions. The Danuwars have a strong element of ancestral property rights of women, which can be emulated by the larger section of Nepali society.

For sustained cultural revival, the younger generation must engage actively. Without intergenerational knowledge transfer, indigenous identity risks being reduced to superficial symbols such as dress or ornamentation. The elders must ensure that their knowledge, wisdom, and worldview are passed on. The Danuwars of Udayapur have made significant strides in establishing a distinct indigenous identity. A united effort across generations, with inclusive participation, and particularly the leadership of women, is crucial for carrying forward this cultural, social, and political legacy.

The young generation needs to be included in any conversation regarding cultural revival, resurgence and revitalization. As the elders dismiss the indigenous knowledge that they themselves possess as having already lost, the younger generation may never recognize the rich heritage and treasure trove of knowledge that their Danuwar society possesses. There is also a danger of the indigenous identity merely being limited to superficial trappings such as dresses, ornaments and entertainment. Therefore it is important for the young generation of the Danuwar community to identify and own their indigenous identity, understand more about their culture and indigenous world view, and recognize the heart of their indigenous wisdom.

The older generation must also make a concerted effort to pass down their invaluable knowledge and wisdom to the younger generation. The Danuwar communities of Udayapur have come a long way towards establishing their separate, distinct and proud identity as an indigenous group. A generational transfer and exchange of ideas, passion, dedication and support while working in a united manner in all fronts and recognizing

the need for intersectional and inclusive participation from all rungs of Danuwar community is the rightful next step. The Danuwar indigenous women can play a pivotal role in making this happen as there is already organic generational exchange between women. Their leadership in eliminating many of the social problems of Danuwar society in the past is an example of their capacity to lead and effect change.

Annex

Resource Persons

1. Amrit Danuwar
2. Bir Bahadur Danuwar
3. Min Kumar Danuwar
4. Dhan Kumar Danuwar
5. Harka Bahadur Danuwar
6. Mandira Danuwar
7. Sita Danuwar
8. Rajkumar Danuwar
9. Bindi Maya Danuwar
10. Kamala Danuwar
11. Bandana Danuwar
12. Archana Danuwar
13. Rita Danuwar
14. Bharat Danuwar

References:

DGSU. (2018 December). *Udayapur Jillako Danuwar Jatiko Samchhitta Chinari* (A brief introduction of Danuwar Indigenous People of Udayapur). (DGSU) Danuwar Jagaran Samiti Udayapur.

NDSU, DGSU, DMSSSN (2023 February) Udayapur Jillako Danuwar Jatiko Aitihashik Dastabej: Danuwar Samudayik Smarika (Historical Archive of Danuwar Indigenous People of Udayapur: Danuwar Souvenir Book). (NDSU) Nepal Danuwar Samaj Udayapur, (DGSU) Danuwar Jagaran Samiti Udayapur, (DMSSSN) Danuwar Mahila Samaj Sudhar Sangha Nepal.

Language Commission (2018 July) Done (Danuwar) Bhasako Itihas (History of the Done (Danuwar) Language). Language Commission Nepal.

Extracted from <https://www.languagecommission.gov.np/content/10506/10506-done-danuwar-language-histor/>

Khatry, P. (1995). The Manjani System of the Danuwar State of the Kamala Valley: A Brief Study of an Egalitarian Judiciary. *Contributions to Nepalese Studies*, 22(1), 43–55. CNAS/TU

Extracted from https://web.archive.org/web/20250420004659/https://himalaya.socanth.cam.ac.uk/collections/journals/contributions/pdf/CNAS_22_01_04.pdf

Group photo following the completion of the Dialogue on Indigenous Women's Rights and Gender-Based Violence (GBV), held on 2 December 2025 at Alfa House, Baneshwor, under the project *Empowering Indigenous Women: Combating Discrimination and Promoting Rights*, supported by IWGIA.

Group photo taken after the Interaction Program on UNITE to End Digital Violence Against All Women and Girls, held on 8 December 2025 at Mahabir Palace, Soalteemode, as part of the project *Empowering Indigenous Women: Combating Discrimination and Promoting Rights*, supported by IWGIA.

राष्ट्रीय आदिवासी जनजाति महिला महासंघ
कार्य समितिका पदाधिकारीहरु
२०७६-८२

Nimi Sherpa
Chairperson

Kalpana Bhattachan
Vice Chairperson (Mountain)

Kamala Chepang
Vice Chairperson (Hill)

Sumitra Tajpuriya
Vice Chairperson (Terai)

Shobha Sunuwar
General Secretary

Devmati Chhantyal
Treasurer

Numa Meche
Research Information and
Communication Secretary

Sanam Rajbanshi
Foreign and Project Secretary

Reena Baram
Public Relation & Organization
Expand Secretary

Basmati Raji
Language and culture Secretary